

MARCIN S. PRZYBYŁA

**URNY TYPU VILLANOVA, GÁVA I BELEGIŠ ORAZ KOINÈ CERAMIKI
KANELOWANEJ – SZKIC Z DZIEJÓW TAKSONOMII ARCHEOLOGICZNEJ**

W kolekcji ceramiki przechowywanej w zbiorach Nowohuckiego Oddziału Muzeum Archeologicznego w Krakowie zwraca uwagę grupa dużych, bogato dekorowanych naczyń, które pochodzą głównie z badań wykopaliskowych realizowanych na stanowiskach w Pleszowie i Zesławicach. Tak pod względem sposobu zdobienia oraz morfologii, jak i techniki wykonania odstają one znacząco od pozyskanego w trakcie tych prac masowego materiału z epoki brązu, związanego głównie z różnymi fazami kultury łużyckiej. Nie dziwi w związku z tym fakt, że naczynia te wcześniej zidentyfikowano jako przejaw „obcych” oddziaływań kulturowych oraz, że również wcześniej dyskutowano pochodzenie reprezentowanego przez nie stylu.

Pierwsza informacja o odkryciu na terenie podkrakowskiej Igołomii fragmentu fasetowanego brzegu, nietypowego dla miejscowej kultury łużyckiej (określonego jako halsztacki lub wczesnolateński), pochodzi z końca lat 50-tych minionego stulecia, a zatem z okresu, kiedy prowadzone były szeroko-przestrzenne prace wykopaliskowe na terenie Nowej Huty (Gajewski 1959, 31). Niemniej jednak dopiero w kolejnej dekadzie problem obecności pod Krakowem ceramiki kanelowanej o nadcisańskich koneksjach postawił – jak się miało okazać trafnie – Zenon Woźniak (1968, 13). Nieco później Zdzisław Sochacki (1975) zaproponował przynależność naczyń z rozchylonym brzegiem – odkrytych podczas ratowniczych prac wykopaliskowych na terenie Nowej Huty – do kultury Gáva. W tym samym czasie Evžen Plesl (1977, 231) wskazał na możliwość wiązania z oddziaływaniami zakarpackimi (a w szczególności płynącymi ze środkowodunajskiej kultury pól popielnicowych) zespołu cienkościennej ceramiki z Pobiednika Wielkiego, pow. Miechów, zaliczanego dawniej

przez Józefa Żurowskiego (1933, 161, Ryc. 22) do kultury ceramiki promienistej.

Bardziej gruntowne studia nad omawianym tutaj problemem przedstawiła na przełomie lat 70-tych i 80-tych minionego wieku Maria Bazielić. Autorka ta opracowała materiały „zakarpackie” pozyskane podczas badań na znajdujących się w obrębie Nowej Huty stanowiskach nr 17 i 20 w Pleszowie oraz nr 21 i 22 w Zesławicach (Bazielić 1978; 1982; 1982a), a także przedstawiła próbę odniesienia ich do taksonomii kulturowej stosowanej w archeologii Kotliny Karpackiej (Bazielić 1982b; 1984; 1986; 1995, 182). Ustalenia te M. Bazielić (1982c) wsparła badaniami nad techniką produkcji „obcej” grupy ceramiki. Wnioski wypływające ze studiów krakowskiej badaczki streścić można następująco: (1) ceramika z rejonu podkrakowskiego jest typowa dla kultury Gáva (w szerokim, stosowanym wówczas rozumieniu tego terminu – zob. dalej), zwłaszcza dla nadcisańskich stanowisk tego ugrupowania; (2) na podstawie miejscowego kontekstu i analogii trzeba przyjąć, że analizowane oddziaływania były długotrwałe i zamykały się w przedziale od początku okresu HaA do końca HaB lub nawet HaC; (3) odmienności parametrów technicznych ceramiki o cechach zakarpackich (stosowanie domieszki tłuczni ceramicznego) sugerują, że ich wykonawcami byli garncarze przybyli z obszarów macierzystych kultury Gáva; (4) materiały te mogą stanowić ślad istnienia pod Krakowem „emporium handlowego”, pośredniczącego w wymianie pomiędzy społecznościami z zachodniej Małopolski i wschodniej Słowacji.

Ustalenia M. Bazielić zostały przyjęte również w innych pracach z dwóch ostatnich dekad XX w. (np. Bukowski 1980, 312; Dąbrowski 1988, 91). Wśród podnoszonych wówczas głosów dyskusyjnych

warte przywołania jest pytanie postawione przez Marka Gedla (1982, 24): czy horyzont występowania ceramiki nawiązującej do kultury Gáva mieścił się w ramach fazy Zofipole-Raciborsko (HaA2), czy też był od niej młodszy i odpowiadał już początkowi okresu HaB, trudnemu do uchwycenia w podkrakowskich materiałach kultury łużyckiej? Zauważyć należy, że przyjęcie drugiej możliwości na ówczesnym etapie badań implikowało postrzeganie „obcej” grupy ceramiki z zachodniej Małopolski jako odrębnego zjawiska kulturowego, powiązanego z procesem zaniku na tym terenie kultury łużyckiej w odmianie śląskiej i powstania grupy górnośląsko-małopolskiej.

Od czasu pierwszych opracowań M. Bazieliach zwiększyły się podstawy źródłowe dla studiów nad omawianym tu zagadnieniem. Opracowane zostały wyniki ratowniczych badań wykopaliskowych na dalszych stanowiskach położonych na obszarze Nowej Huty – w Mogile, st. 53, 55A i 62 (Rachwaniec 1985; Bazieliach 1992; 1993; 1995) i Wyciążu, st. 5 (Cabalska 1983), zakończono też publikację materiałów z kompleksu osiedli kultury łużyckiej (st. 17, 18, 20) w Pleszowie (Kogus 1982; 1984; 1985; Pióróg 2002). Na wszystkich tych stanowiskach odkryto obiekty zawierające „obcą” grupę ceramiki. Istotne znaczenie ma fakt zidentyfikowania zabytków o cechach zakarpaccich także wśród materiałów ze stanowiska w Nowej Hucie – Cle (Przybyła 2005, Ryc. 2:2,12, Ryc. 3:1), a przede wszystkim na oddalonych od dotychczas opisywanej koncentracji osiedlach w Witowie (Gawlik, Godlewski 2006; materiały opracowane w niepublikowanej pracy magisterskiej Anny Bochnak) oraz Wojniczu (Dzięgielewski 2010, 76). Szczególnie ważne są jednak odkrycia dokonane na południowym brzegu Wisły, w trakcie prac związanych z budową autostrady A4. Wymienić należy tutaj zwłaszcza rezultaty badań na osiedlu w Brzeziu (Dzięgielewski 2012), skąd pochodzi znacząca seria „obcej” ceramiki kanelowanej, oraz mniej jednoznaczne pod względem stylu wykonania, lecz posiadające bogate informacje kontekstowe zabytki z cmentarzyska w Targowisku (Konieczny 2014). Wzrost liczby pewnych informacji o kontekście tej grupy źródeł pozwolił utrwalić pogląd o jej relatywnie wczesnej chronologii, zamykającej się w ramach starszych faz kultury łużyckiej, czyli głównie w okresie HaA.

Częściowo w oparciu o te odkrycia, częściowo dokonując reinterpretacji dawnych badań, zaproponowałem nową charakterystykę omawianej grupy znalezisk, koncentrując się na takich problemach, jak określenie kierunku wskazywanych przez nią powiązań, a tym samym uściślenie również jej chronologii, oraz ustalenie jej relacji w stosunku do lokalnej tradycji kulturowej, reprezentowanej przez wczesną fazę kultury łużyckiej i wreszcie, przedstawiając najbardziej wiarygodny według mnie scenariusz interpretacyjny, który zakłada migrację niewielkich

grup z dorzecza Cisy nad górną Wisłę i ich czasową koegzystencję z miejscową ludnością, w ramach kulturowych wspólnot (Przybyła 2007; 2009; 2010; 2017). W niniejszym szkicu nie zamierzam podejmować raz jeszcze całości tej problematyki, na której temat miałem już okazję wypowiedzieć się adekwatnie do dostępnych obecnie źródeł. Ograniczę się w nim tylko do szczegółów dotyczących zagadnień taksonomicznych, uzasadniając szerzej niż w publikowanych dotąd pracach, dlaczego w swoim czasie zaproponowałem zmianę etykiety opisującej omawiane źródła z egzotycznie brzmiącej „kultury Gáva”, na jeszcze bardziej egzotyczny „styl Belegiš II”.

Jak argumentował dawno temu David Clarke (1968, 27-32), jednym z fundamentalnych problemów archeologii, stojących na jej drodze do stania się dojrzałą nauką, jest niespójność w zakresie stosowanej terminologii. Clarke miał tutaj na myśli głównie niekonsekwencję w używaniu pojęć leżących u podstaw samego procesu opisu i porządkowania źródeł, takich jak „typ” lub „kultura”, niemniej jednak opinię tę można również rozciągnąć na produkty tego porządkowania. Wyróżniane przez archeologów jednostki taksonomiczne zwykły żyć własnym życiem, nabierając wciąż nowych znaczeń, niekiedy w zupełnym już oderwaniu od źródeł, dla których były zdefiniowane. Zapewne słuszne byłoby, aby – wzorem niektórych innych dziedzin nauki – co pewien czas ustalić, jakie jest aktualne znaczenie stosowanych przez nas pojęć taksonomicznych oraz które z nich należy usunąć z listy, jako zupełnie nieaktualne. Obawiam się wszakże, że zarówno silne przywiązanie do regionalnych tradycji i szkół w archeologii, jak i jednostkowe ambicje uniemożliwiają powstanie tego rodzaju konsensusu. Zwracam jednak uwagę na ten uniwersalny problem dlatego, że ściśle wiąże się z postawionym w powyższym akapicie pytaniem, które było kierowane wielokrotnie pod moim adresem, głównie w kularowych dyskusjach, i które inaczej można ująć tak: dlaczego zastępować nowym terminem utarte już w literaturze określenie bogato dekorowanych naczyń z Nowej Huty jako „gawskie”? Aby odpowiedzieć na tę kwestię, należy po pierwsze przyrzeć się temu, jak zmieniała się w czasie (i rozrastała) taksonomia tradycji kulturowych z ceramiką kanelowaną w Kotlinie Karpackiej, poczynając od prawie już zapomnianego pojęcia urn typu Villanova, po drugie zaś ustalić, z którą z tradycji stylistycznych we współczesnym sposobie ich definiowania mamy do czynienia w przypadku „obcej” ceramiki z zachodniej Małopolski.

*

Podobieństwo ceramiki odkrywanej na terenie Kotliny Karpackiej do naczyń kultury Villanova z terenu Italii zostało dostrzeżone już na początku badań nad pradziejami północnej Jugosławii (F. Milleker),

to znaczy w pierwszej dekadzie XX w. (Bukvić 2000, 18). W 1933 r. Ion Nestor poddał krytyce wcześniejszy pogląd Vasile'a Pârvan o spowodowanym oddziaływaniami zachodnimi pojawieniu się naczyń „typu Villanova” w Kotlinie Karpackiej, argumentując to wcześniejszą pozycją chronologiczną „urn typu węgierskiego” – jak je określił – oraz ich miejscowym rozwojem z ceramiki kultur środkowej epoki brązu (Nestor 1933, 113, przypis 454). Nieco wcześniej, w syntezie pradziejów obszarów naddunajskich, Vere G. Childe, wychodząc od podobieństwa naczyń z terenu ówczesnych Węgier do ceramiki z tzw. fazy proto-Villanova z północnej Italii, dopuścił synchroniczność w rozwoju kulturowym obu tych regionów (Childe 1929, 291, 386-387). Pogląd o związkach tzw. „urn typu proto-Villanova” z kulturami z terenu Italii powracał kilkakrotnie w pracach uczonych węgierskich (S. Foltiny, S. Gallus, J. Harmatta, M. Párducz) z lat 40-tych XX w. (Patek 1961, 67, przypis 91). Próby prehistorycznej interpretacji tego zjawiska podjęła się Amalia Mozsolics (1957, 146), stwierdzając, że do rozprzestrzenienia się naczyń typu proto-Villanova doszło w wyniku „wielkiej wędrówki”, która ogarnęła również Italię. W 1961 r. Erzsebet Patek omawiając naczynie dwustożkowate z cmentarzyska w Neszmély, kom. Esztergom (stanowiące w rzeczywistości formę typową dla kultury kyjatycznej), przeanalizowała chronologię znanych jej naczyń typu proto-Villanova. Według jej ustaleń najstarsze – dekorowane kanelurami i guzkami formy (typ *Frühvillanova*) – występowały w Banacie i nad Maruszą, skąd rozprzestrzeniły się na Węgry, Słowację, do Transylwanii, Oltenii, a prawdopodobnie także do Italii (Patek 1961, 67-68). W 1968 r. Stephen Foltiny wprowadził termin „urny typu pseudoproto-Villanova”, który wyrażał sceptyczne podejście tego badacza do związków pomiędzy terenami Italii a południową częścią Kotliny Karpackiej (Foltiny 1968, 339, 354-355). Nieco wcześniej zbliżonym pojęciem – „urny typu pseudo-Villanova” – posługiwał się również Otto Trogmayer (1963, 104-106). Krótkie podsumowanie studiów nad powiązaniem strefy naddunajskiej z północną Italią przedstawił w stosunkowo bliższych nam czasach Mircea Petrescu-Dimbovița (1995, 41-42), akcentując naddunajską genezę stylu ceramicznego, który pojawia się na Nizinie Padańskiej po kryzysie osadniczym kultury terramare (por. Peroni 1995; Przybyła 2007; Falkenstein 2013). W nowszej literaturze termin „naczynia typu proto – lub pseudo – Villanova” wciąż bywa stosowany (np. Forenbaher 1994, 49), nie implikuje on jednak wniosków o włoskiej genezie tych form. Pojęcie to szczególnie mocno przyjęło się w literaturze wschodnioeuropejskiej (rosyjskiej, ukraińskiej, mołdawskiej), gdzie stosowane jest w odniesieniu do niektórych form ceramiki z wczesnej epoki żelaza (np. Alenovs'kij 1996), natomiast w nauce węgierskiej, słowackiej i jugosłowiańskiej zostało

ono w latach 60-tych i 70-tych XX w. zastąpione przez inny trudny do zdefiniowania termin: „naczynia typu Gáva”.

*

W 1957 r. A. Mozsolics zwróciła uwagę na przechowywaną w muzeum w Nyíregyháza amforę dekorowaną wypchanymi do góry, kanelowanymi guzami, pochodzącą najprawdopodobniej ze zniszczonego cmentarzyska ciepłopalnego, które zlokalizowane było w miejscowości Gávavencsellő, kom. Szabolcs-Szatmár-Bereg (por. Kemenczei 1984, 155-156). Autorka ta wskazała jako analogię dla interesującego ją zabytku naczynie z datowanego na okres HaA skarbu w Pecica, jud. Arad (np. Kemenczei 1991). Stwierdziła też obecność ceramiki „typu Gáva” – posiadającej zewnątrz czarne i polerowane, wewnątrz czerwone powierzchnie, zdobionej fasetowaniem, kanelurami i żłobkowanymi guzami – na dalszych stanowiskach z terenu północno-wschodnich Węgier (Mozsolics 1957, 120-121, przypis 14). Wprowadzone w dalszej części artykułu A. Mozsolics (1957, 147) pojęcie „kultura Gáva” przyjęło się bardzo szybko w literaturze (np. Šolle 1957; Patek 1961; Jílková 1961; Trogmayer 1963; Zaharia 1965; Zaharia, Morintz 1965; Kemenczei 1966). Problemem genezy i rozprzestrzenienia tego ugrupowania – jako pierwsi – szerzej zajmowali się Kurt Horedt (1966, 16-20, 23, Ryc. 10; 1967, 20-26) i Stephen Foltiny (1968, 340-353). Próbę całościowego ujęcia tej tematyki podjął natomiast J. Paulík (1968). Według tego autora „kultura lub krąg Gáva” obejmowała obszar całej wschodniej partii Kotliny Karpackiej (również terytorium, na którym później wyróżniono kulturę Belegiš II) i dzieliła się na etap starszy – datowany na okresy BrD-HaA i młodszy – współczesny okresowi HaB (Paulík 1968).

Ze względu na znikomą ilość informacji dotyczących osadnictwa i obrządku pogrzebowego „kultura Gáva” w rozumieniu K. Horedta i J. Paulíka stanowiła raczej – dość ogólnie zarysowany – krąg stylistyczny w zakresie wytwórczości ceramicznej, a nie właściwą kulturę archeologiczną. Stopniowo na tę przypadłość omawianego pojęcia zaczęto coraz częściej zwracać uwagę (László 1973, 605; Smirnova 1974; Hänsel 1976, 88; Kemenczei 1982, 275; 1984, 60; Pankau 2004, 28, 32-34). Jak stwierdził Nicola Tasić: *wciąż jeszcze otwarta jest kwestia, czy pojęcie to [kultura Gáva] oznacza jednorodną kulturę, szereg kultur o podobnych cechach charakterystycznych, pewien kompleks kulturowy albo styl ceramiczny, który wyróżnia się w pierwszej linii przez czarną wygladzaną ceramikę, zdobioną poziomymi, ukośnymi, pionowymi kanelurami lub motywem girlandy* (Tasić 1999, 127). Warto podkreślić, że właśnie do prac przyjmujących nieostro zdefiniowane pojęcie kultury Gáva, traktowanej jako bardzo szeroki krąg stylistyczny, odwoływali się zarówno Z. Sochacki, jak i M. Bazieli

w swoich studiach dotyczących „obcej” ceramiki z kolekcji nowohuckiej. W takim, bardzo ogólnym ujęciu i na ówczesnym etapie badań była to atrybucja jak najbardziej poprawna.

Nie zmienia to jednak faktu, że już wówczas byłaby ona dyskusyjna. Najwcześniej stosowaniu pojęcia „typ (lub kultura) Gáva” w odniesieniu do wszystkich znalezisk ceramiki kanelowanej w Kotlinie Karpackiej i na sąsiednich obszarach sprzeciwiał się S. Foltiny, który opowiadał się za ograniczeniem tego terminu do naczyń guzowych z północnej części Wielkiej Niziny Węgierskiej (Foltiny 1968, 340-348, 350; 1989, 232), jak również stwierdzał miejscowy rozwój form ceramiki z Wojwodiny (Banatu) i Sławonii (Foltiny 1967, 58-59, 69-70; 1968, 351-352; 1989, 232). Opinię tę podzielali również inni archeolodzy, krytyczni względem szerokiej definicji J. Paulíka i wykluczający z niej znaleziska z Banatu, w tym naczynie ze skarbu z Pecica, które A. Mozsolics wymieniła jako pierwsze nawiązanie do urny z Gávavencsellő (László 1973, 577; Kemenczei 1984, 86). W nowszej literaturze argumentację S. Foltiny’ego podjął Stašo Forenbaher (1988; 1990; 1991; 1994) zwracając przy tym uwagę na całkowitą odmienność przewodnich form naczyń wczesnej fazy kultury Gáva i tych znanych z południowej części Kotliny Karpackiej (zaliczanych przez niego do kultury Belegiš II) (Forenbaher 1988, 34; 1994, 49-50; por. też Boroffka 1994a, 18; w tym samym duchu: Smirnova 1990, 32; Dergačev 1997a, 135). Analizujący w tym samym czasie zabytki rumuńskie Marian Gumă (1993, 181-194; 1995, 111-112) wykazał natomiast, że na terenie Banatu kultura Gáva pojawiła się dopiero w swojej młodszej fazie, z końca późnej epoki brązu i reprezentowana jest przez zestaw zabytków typowych zwłaszcza dla osiedli wyżynnych z Siedmiogrodu.

Pomimo argumentacji zawartej w przytoczonych powyżej pracach, w archeologii serbskiej na określenie „południowego” wariantu ceramiki kanelowanej wciąż dość powszechnie stosowany jest termin „urny typu Gáva”, choć w nowszych publikacjach nie używa się już pojęcia „kultura Gáva”, a raczej „kompleks (krąg, horyzont) kulturowy Gáva-Belegiš II” (np. Medović 1989, 48; Tasić 1993, 87-90; Vasić 1995, 349; Uzelac 1996, 34; Pap 1998, 29-31; Koledin 2003, 30-31, 33; Molloy *et al.* 2017, 168). W wydanym dwie dekady temu, ale wciąż najnowszym, opracowaniu monograficznym znalezisk z późnej epoki brązu na terenie Wojwodiny, Ljubomir Bukvić, całkowicie ignorując wcześniejsze ustalenia S. Forenbahera i N. Tasića, zastosował archaiczny już obecnie schemat M. Garašanina, zakładający trwanie do okresu BrD późnej kultury Vattina (Belegiš I), a następnie zastąpienie jej przez „kompleks Gáva” (Bukvić 2000, 32, 91, 95-96).

Spotykana w nowszej literaturze próbą zachowania bardzo ogólnego rozumienia kultury Gáva,

towarzyszącego najstarszym, dotyczącym jej pracom, przy uwzględnieniu głosów krytykujących niespójność tego pojęcia, może być przyjęte w cytowanym wyżej artykule N. Tasića (1999) określenie „krąg grup kulturowych z ceramiką kanelowaną”, nawiązujące do zaproponowanego wcześniej przez Bernharda Hänsla (1976, 88) „kręgu stylistycznego ceramiki kanelowanej – jedynej i właściwej ceramiki starszego okresu halsztackiego” lub wręcz stosowany czasem termin „*koinè* ceramiki kanelowanej” (Pare 1999, 406; Pankau 2004, 27-28). Pojęcie to, choć implikuje istnienie w późnej epoce brązu wspólnoty kulturowej charakteryzującej się obecnością ceramiki kanelowanej, pozostawia otwartą kwestię genetycznych powiązań pomiędzy poszczególnymi regionalnymi ośrodkami jej występowania oraz szerszymi kompleksami kultur w jej obrębie (por. Smirnova 1990, 32).

Tymczasem termin „kultura Gáva” funkcjonował nadal, odbiegając wszakże od ogólnego znaczenia przypisanego mu początkowo przez K. Horredta i J. Paulíka. W oparciu o pewien konsensus, ukształtowany w literaturze z przełomu XX i XXI w., można następująco streścić atrybuty definiujące dla kultury Gáva, rozumianej jako „suma różnych cech [także obrządku pogrzebowego i form osadnictwa], stanowiących swoistą kombinację odróżniającą ją od innych kultur” (Pankau 2004, 33): (1) ugrupowanie to wyróżnia się przede wszystkim obecnością specyficznej ceramiki, charakteryzującej się nie tylko formą (naczynia z rozchylonym wylewem) i zdobieniem (dekoracja kanelowana), ale przede wszystkim parametrami technologicznymi – czernioną, polerowaną powierzchnią zewnętrzną i żółtą, pomarańczową lub czerwioną wewnętrzną; (2) kultura Gáva wytworzyła się na obszarach położonych nad środkową Cisą (Kemenczei 1971; 1982a, 275-276; 1984, 60-61; Némethi 1990), przy czym choć przebieg jej genezy jest wciąż dyskusyjny, to archeolodzy rumuńscy przekonująco argumentują za jej lokalnym pochodzeniem, z tradycji sięgającej wstecz kultury Otomani-Füzesabony (Némethi 1990, 53; Kacsó 1990, 49; Vasiliev 1995a, 94; Boroffka 1999, 124-125); wczesne stanowiska, odnoszone do początku okresu HaA (faza Gáva I wg Kemenczei 1984), występują poza obszarem nadcisańskim również w południowo-wschodniej Słowacji (Demeterová 1986), w północnym Siedmiogrodzie reprezentuje je zwłaszcza młodsza faza cmentarzyska w Lăpuș, jud. Maramureș (László 1973, 606; por. Kacsó 1975; 2001 – jako odrębna grupa Lăpuș), a w północnej Mołdawii być może osiedle w Grănicești, jud. Suceava (László 1994, 50, 195; Pankau 2004, 33); dla tej fazy typowe jest przede wszystkim występowanie ceramiki o wypchanych, dekorowanych kanelurami guzach oraz niskich czerpaków, z uchem wysuniętym wysoko ponad krawędź (por. Przybyła 2009, 102-104, 134-136); (3) w młodszej fazie – datowanej od końca

okresu HaA lub początku okresu HaB – kultura Gáva rozprzestrzeniła się na teren Ukrainy Zakarpackiej (Smirnova 1966; Kobał' 1992, 173-177; Balaguri 2001, 289-322) i nad górny Dniestr (grupa/kultura Holihłady – np. Smirnova 1969; 1973; 1974; 1990; 1993; Krušel'nickaja 1985; Krušel'nickaja, Maleev 1990; Bandrivs'kij *et al.* 1993, 56-122; Bandrivs'kij 2002), do północnego Banatu (typ Remetea Mare – Medeleț 1991; 1993, 137; Gumă 1993, 180-194; 1995, 111-112), do południowego Siedmiogrodu (grupa Reci-Mediaș – Pankau 2004 – tam starsza lit.) i północnej Mołdawii (grupa Grănicești – László 1984; 1994) – dokładne datowanie tych znalezisk (zwłaszcza siedmiogrodzkich) stanowi od dawna przedmiot zagorzałej dyskusji (np. Zaharia 1965, 94-104; Zaharia, Morintz 1965, 461; Székely 1966; Hänsel 1976, 91-96; Horedt 1981, 234-236; Vasiliev *et al.* 1991, 170-188; Vasiliev 1992; 1994; 1995a; Marta 2003; Pankau 2004, 91-92, 96-98); (4) znaleziska kultury Gáva pochodzą niemal wyłącznie z kontekstu osadowego, przy czym dla jej młodszej fazy typowe jest pojawienie się osiedli obronnych (np. Horedt 1966; 1974; Smirnova 1966; Demeterová 1983; Maleev 1988; Chochorowski 1989; Vasiliev 1995); (5) na sporadycznie spotykanych i niewielkich stanowiskach sepulkralnych (pochodzących głównie z młodszej i schyłkowej fazy kultury Gáva) występują wyłącznie groby ciała-palne, choć z obrębu osiedli znane są też pochówki szkieletowe (Székely 1966, 8; Budinský-Krička 1976; Krušel'nickaja 1979; 1979a; Kemenczei 1984, 63-64; Némethi 1982, 51-54; Furmánek *et al.* 1991, 153; 1999, 104; László 1994, 196; Dani 2001; Pankau 2004, 32); ewenementem w tym względzie jest cmentarzysko w Lăpuș, z nietypową formą obrządku w postaci kurhanów nakrywających miejsca ciała-palenia (np. Kacsó 2001); (6) u schyłku okresu HaB zakończyło się osadnictwo kultury Gáva na terenie Wielkiej Niziny Węgierskiej, jej dłuższe trwanie poświadczane jest w Siedmiogrodzie – na Ukrainie i Słowacji tradycja tego ugrupowania kontynuowała się w głąb epoki żelaza, jednak w znacznie zmodyfikowanej postaci (Budinský-Krička 1976; Krušel'nickaja 1979; 1979a; Miroššayová 1982; 1987; Demeterová 1983a; Vasiliev *et al.* 1991, 180-185; Budinský-Krička, Miroššayová 1992; Chochorowski 1993, 211-213, 229-231; Pare 1999, 419-420; Pankau 2004, 94).

*

Poza zasięgiem tak zdefiniowanej kultury Gáva znajdują się przede wszystkim zespoły zabytkowe z południowej części Kotliny Karpackiej, które – w kontraście z sytuacją znaną z Wielkiej Niziny Węgierskiej i Siedmiogrodu – pochodzą w dużym stopniu ze stanowisk sepulkralnych. Pierwsze odkrycia płaskich cmentarzysk popielnicowych na rozległych naddunajskich obszarach wschodniej Sławonii, Syrmii, Wojwodiny, północnej Serbii i rumuńskiego

Banatu miały miejsce już na początku XX w. Stosunkowo wcześniej zwrócono uwagę na podobieństwa występującej na tych stanowiskach ceramiki dekorowanej ornamentem „pseudosznurowym” do naczyń kultur Kisapostag i Vaty z terenu Transdanubii i Wielkiej Niziny Węgierskiej (Mozsolics 1942, 49; Garašanin 1959, 79, 82; Trbuhović 1961, 169-170). Jednocześnie jednak stwierdzono związki tych znalezisk z miejscowym podłożem wczesnobrązowej kultury Vattina, manifestujące się m.in. obecnością amfor z uchami typu *ansa cornuta* (Trbuhović 1968, 66-67; Radu 1973, 505; Tasić 1988, 51; Boroffka 1994, 281; Šimić 1994, 199; Uzelac 1996, 34). Znało to wyraz w terminologii stosowanej w odniesieniu do tych materiałów, zarówno w starszych, jak i w niektórych nowszych opracowaniach (np. faza Vattina-Vrsač; faza Vattina III; *Spätvattina*; faza Vatin-Belegiš – Garašanin 1959, 78; 1983, 668-684; Foltiny 1967, 57; 1968, 348; 1987, 83; 1989, 232; Hänsel 1968, 135; Bukvić 2000, 95, 109). Odkrycie na początku 2. połowy XX w. kolejnych cmentarzysk popielnicowych, w tym zwłaszcza nekropoli wykazujących kontynuację w „okresie halsztackim” (Trbuhović 1961, 179-180; Radu 1973, 506) przyniosło próby dalszego usystematyzowania tych znalezisk. N. Tasić zaproponował w 1974 roku wprowadzenie terminu „grupa Belegiš”. W oparciu o periodyzację znalezisk z eponimicznego stanowiska (Trbuhović 1961, 169-170, 179; Tasić 1974, 243) przyjął on podział tej jednostki taksonomicznej na fazę I – reprezentowaną przez znaleziska nawiązujące do kultury Vattina i fazę II – z ceramiką zdobioną kanelurami (Tasić 1974, 240-241; 245-246), później wyróżnił on również przejściową fazę Belegiš IIa (wzgl. I/II – Tasić 1989, 99). Osobną periodyzację zaproponowano dla materiałów rumuńskich. Kurt Horedt (1967, 17-18; także Radu 1973, 506-507) podzielił znaleziska z cmentarzyska w Cruceni, jud. Timiș, na dwa etapy i zsynchronizował je z okresami BrB-BrD w strefie północnoalpejskiej. Na podstawie podobieństwa odkrytych tu znalezisk do materiałów z północnej Jugosławii Sebastian Morintz (1978, 40-45) wprowadził pojęcie kultura Cruceni-Belegiš, odpowiadające terminowi Belegiš I i Belegiš IIa wg zmodyfikowanego schematu N. Tasića (Gumă 1995, 100-101) i stosowane w nowszej literaturze rumuńskiej (np. Boroffka 1994, 280; Gumă 1995, 100). Z kolei Marian Gumă (1993, 168-180; 1995, 103-110) zaproponował, aby materiały młodsze od fazy Cruceni II-Belegiš (tzn. faza Belegiš IIb w schemacie N. Tasića) podzielić na regionalne grupy znalezisk, częściowo nawiązując do już funkcjonującego w literaturze pojęcia „grupa Susani” (zob. dalej; Stratan, Vulpe 1977, 58, 60). Schemat ten został już zastosowany w niektórych nowszych pracach (np. Jevtić, Vukmanović 1996, 287; Pare 1999, 408-410; Molloy *et al.* 2017, 168). Z kolei nazewnictwo wprowadzone przez N. Tasića przyjmowane jest w studiach archeologów

serbskich i chorwackich (np. Šimić 1994, 198-199; Uzelac 1996, 33-34; Bukvić 2000, 91-98).

Już we wczesnych badaniach dotyczących kultury Belegiš zwrócono uwagę na stopniową ewolucję od ceramiki ze środkowej epoki brązu, do form z okresu pól popielnicowych, a w konsekwencji na lokalny rozwój tutejszej odmiany ceramiki kanelowanej, niezależny od kultury Gáva z północnej partii dorzecza Cisy. Na kilku długotrwale użytkowanych nekropolach możliwe było wyróżnienie grupy zespołów reprezentujących przejściowy etap w kształtowaniu się młodszej stylistyki (faza Belegiš IIa w schemacie N. Tasića). Należą do niej m.in. zespoły z drugiej fazy cmentarzyska w Surčin, młodsze groby z cmentarzysk w Belegiš i Cruceni, druga faza cmentarzyska Belgrad-Karaburma i najstarsze groby na cmentarzyskach w Vojlovica, Bobda, jud. Timiş, Ticvaniul Mare, jud. Caraş-Severin oraz niektóre zespoły z Peciu Nou, jud. Timiş (Horedt 1967, 18; Vinski-Gasparini 1973, 27; Radu 1973, 505-507; Todorović 1977, 144-146; Chicideanu 1986, 32, 37, 40; Forenbaher 1988, 26-28; Gumă 1993, 154-156; 1995, 100-101). „Przejściowe” materiały są obecne również w nawarstwieniach zadokumentowanych w obrębie potężnego systemu fortyfikacji w Corneşti, jud. Timiş (Szentmiklosi *et al.* 2011). Najbardziej charakterystyczną cechą tej grupy inwentarzy jest obecność typowych form kultury Belegiš I – a więc naczyń z wyodrębnioną cylindryczną szyjką oraz baniastym brzuścem, czasem zaopatrzonych w uszka, jednak dekorowanych nie ornamentem pseudosznurowym, a poziomymi kanelurami na szyjkach i pionowymi lub skośnymi na brzuścu (typ A wg S. Forenbahera 1988, 24).

W nowszej literaturze zasadniczo panuje zgodność co do datowania kultury Belegiš II na przedział czasu pomiędzy przełomem okresów BrD i HaA a końcem fazy HaA2, względnie przełomem faz HaA2 i HaB1 (np. Forenbaher 1988, 31-33; Roeder 1991, 134-135; Gumă 1995, 104-107; Bukvić 2000, 91, 109). Chronologia ta oparta jest na zabytkach metalowych znajdujących w zespołach grobowych i w obrębie warstw osadniczych. Znajduje ona również, w zakresie datowania początków tej jednostki taksonomicznej, oparcie w dużej serii oznaczeń radiowęglowych, wykonanych dla wspomnianego wyżej systemu fortyfikacji z Corneşti i przypadających głównie na XV-XIII stulecie p.n.e. (Lehmphul *et al.* 2019). Sugestie dłuższego datowania kultury Belegiš II, w głąb okresu HaB, zgłaszane były w odniesieniu do stanowisk położonych na peryferii tego ugrupowania. Obok starszych propozycji, opartych na typologicznej analizie ceramiki (Foltiny 1967, 69-70), najistotniejszy jest tutaj argument współwystępowania na stanowisku Liborajdea, jud. Caraş-Severin, ceramiki kanelowanej z siekierami brązowymi typowymi dla skarbów serii Moigrad-Tăuteu (z wczesnego okresu HaB: Gumă 1995, 107; Pare 1999, 409-410).

W rejonie krystalizacji stylu Belegiš II *terminus ante quem* dla schyłku jego występowania stanowi pojawienie się datowanej od początku fazy HaB1 kultury Dalj w Slawonii (Šimić 1994, 198, 214-215) i horyzontu Kalakača w Wojwodinie (np. Bukvić 2000, 108). Przy tym drugie z wymienionych ugrupowań miało przejąć niektóre elementy stylistyczne należące do nurtu Belegiš II (Medović 1991, 147). W rumuńskiej części Banatu kultura Belegiš II została zastąpiona przez znaleziska ceramiki kanelowanej o odmianie typowej dla grup z Siedmiogrodu, określanych jako młodsza faza kultury Gáva (Medeleţ 1991; 1993, 137; Gumă 1993, 180-194; 1995, 111-112). Ze względu na odrębność obu tych zjawisk kulturowych, nie jest wszakże uzasadnione traktowanie obecności znalezisk „kultury Gáva” w Banacie jako argumentu za przedłużeniem rozwoju kultury Belegiš II w głąb okresu HaB (tak: Pare 1999, 408).

Regionalne zróżnicowanie kultury Belegiš II, rzeczywiste, bądź będące wynikiem stanu rozpoznania tego ugrupowania w poszczególnych okresach badań nad nim, znalazło wyraz w próbach wyróżniania w jego obrębie lokalnych grup. Dotyczy to zwłaszcza południowo-zachodniej Rumunii, gdzie w zastępstwie terminu „Belegiš II” wprowadzono pojęcia: „grupa (lub faza) Bobda II” (Horedt 1967, 18-20; Medeleţ 1993, 136; Gumă 1993, 171-173) a w wyżej położonej wschodniej partii Banatu także „grupa Susani” (Stratan, Vulpe 1977, 58, 60; Gumă 1993, 169). W 1991 roku Florin Medeleţ uznał, że znaleziska odpowiadające kulturze Belegiš II można – w oparciu o nowe badania – podzielić na grupę z rejonu Żelaznych Wrót, grupę południowo-zachodnią na terenach nad-dunajskich i grupę północną nad środkowym Temeszem (Medeleţ 1993, 136). Nowy podział stanowisk z „okresu przejścia od epoki brązu do wczesnej epoki żelaza” zaproponował także M. Gumă. Według jego ustaleń wschodnią Slawonię, południową Baczkę oraz zachodnią Syrmie miała zajmować „grupa Vučedoł-Novi Begej”, naddunajskie tereny pomiędzy ujściem Cisy i Żelaznymi Wrotami „grupa Ticvaniul Mare-Karaburma III”, sam rejon Żelaznych Wrót „grupa Moldova Nouă-Liborajdea”, tereny położone w okolicy ujścia Maruszy i na zachód od Cisy „grupa Bobda-Csorva”, wreszcie wyżej położone partie Banatu „grupa Susani”; dalsze regionalne grupy wyróżnione zostały na terenie Niziny Wołoskiej, już poza przyjmowanym tradycyjnie zasięgiem kultury Belegiš II (Gumă 1993, 179; 1995, 104-108). Cytowany autor nie sformułował jednak jednoznacznie kryteriów decydujących o przyjętym przez niego podziale, granice pomiędzy wyróżnionymi przez niego grupami były płynne, a ilość reprezentatywnych dla nich znalezisk była w niektórych przypadkach bardzo niewielka (por. Gumă 1995, Tabl. 17). Wreszcie, według proponowanego przeze mnie podziału, opartego głównie na zmienności dekoracji ceramiki, wydzielić można

zachodni (sławońsko-syrmijski) i wschodni (banacki) wariant opisywanej tradycji kulturowej (Przybyła 2009, 127-128).

*

Tradycja stylistyczna, która bardzo szeroko może być opisana jako styl Belegiš II, reprezentowana jest również na obszarach leżących nad dolnym Dunajem, na zewnątrz od łuku Karpat oraz w północnej części Półwyspu Bałkańskiego, gdzie klasyfikowana jest w ramach kolejnych jednostek taksonomicznych. Ponad czterdzieści lat temu Bernhard Hänsel (1976) jako pierwszy przedstawił próbę syntetycznego opisu zjawisk kulturowych z przełomu epoki brązu i wczesnej epoki żelaza na terenie Niziny Wołoskiej (Oltenia i Muntenia), Wyżyny Naddunajskiej w północnej Bułgarii oraz w rumuńskiej Mołdawii. Z terenu Oltenii znane były wówczas tylko pojedyncze zespoły z tego okresu: najmłodsze groby ze środkowobrazowych cmentarzysk kultury Dubovac-Cirna w Balta Verde i Ostrovul Mare (oba w jud. Mehedinți – Berciu, Comșa 1956, Ryc. 41:1-4; 49; 58; Hänsel 1976, 103) oraz trzy kurhany zbadane w 1931 r. pomiędzy miejscowościami Vîrtop i Ploșor w jud. Dolj (Nestor 1933, 110; Berciu 1961, Ryc. 20:1-5; Hänsel 1976, 101; Moscalu 1976, 85). Te ostatnie zespoły stały się tuż po odkryciu podstawą dla wyróżnienia odrębnej grupy kulturowej z wczesnej epoki żelaza (D. Berciu w 1939 r. – np. Gumă 1995, 109). B. Hänsel (1976, 104, 243) zwrócił uwagę na związki kurhanów grupy Vîrtop – Ploșor ze wspomnianym już wyżej zespołem z Susani (Stratan, Vulpe 1977), przy czym podobieństwa te miały dotyczyć nie tylko ceramiki, ale również samego charakteru znalezisk (dużych rozmiarów kopce pozbawione śladów pochówku, zawierające natomiast liczne pozostałości palenisk oraz składy ceramiki). Jednocześnie, cytowany autor podkreślał fakt pojawienia się ceramiki kanelowanej już w kulturze Dubovac-Cirna (np. Dumitrescu 1961, 353; Chicideanu 1986, 19), co miało wskazywać na jej udział w genezie grupy Vîrtop (Hänsel 1976, 101-104). W Muntenii za reprezentatywne dla „starszego okresu halsztackiego” (w stosowanym w archeologii rumuńskiej dosłownym pojmowaniu terminologii Paula Reineckego) B. Hänsel uznał przede wszystkim wybrane znaleziska naczyń z osiedli w Boian, jud. Călărași (Christescu 1925, 276-303) i Popești, jud. Giurgiu (Vulpe 2005, 19-23 – tam starsza lit.). Podstawą dla określenia chronologii tych materiałów – opisanych przez badaczy rumuńskich jako faza pre-Basarabi (Vulpe 1965, 106-107; Vulpe, Veselovschi-Bușilă 1967, 101) – była przede wszystkim stratygrafia drugiego z wymienionych wyżej stanowisk, gdzie ceramika kanelowana wystąpiła w warstwie pomiędzy zabytkami należącymi do późnej fazy kultury Tei oraz do kultury Basarabi (Hänsel 1976, 97-98). W opisie znalezisk z tego regionu, podobnie jak

w odniesieniu do Oltenii, B. Hänsel (1976, 99-100) podkreślił rolę miejscowej tradycji, w tym przypadku reprezentowanej przez kulturę Tei.

W okresie poprzedzającym opracowanie B. Hänsla najlepiej rozpoznany był obszar Wyżyny Mołdawskiej. W latach 50-tych przebadano tutaj kilka osiedli z warstwami kulturowymi w typie tzw. żołników, w których obok najliczniejszych znalezisk kultury Noua stwierdzono też obecność młodszych materiałów (np. Nestor 1952; Florescu 1957, 214, 217; 1959, 335-337; 1959a, 126; 1964, 48; Dragomir 1960, 161). Znaleziska te, reprezentujące „inicjalną fazę wczesnej epoki żelaza” (Dragomir 1960, 161), Ion Nestor (1952, 92-93) określił mianem kultury Corlăteni. Jednocześnie Adrian Florescu (np. 1959, 334, 337) pisał o fazie post-Noua, interpretując fakt ciągłości zasiedlenia tych osiedli jako wskazówkę dla przyjęcia kontynuacji rozwoju miejscowej tradycji z początku późnej epoki brązu. M. Petrescu-Dimbovița (1964, 271) przypisał temu etapowi wyróżniony przez siebie drugi horyzont skarbow z terenu Mołdawii (HaA), zwracając jednocześnie uwagę na synchroniczność „halsztackiego” poziomu z Corlăteni ze znanymi już wówczas materiałami z osiedla w Kiszyniowie na południowym krańcu Wyżyny Besarabskiej (Meljukova 1961, 35-52, Ryc. 15-16).

B. Hänsel, analizując ceramikę z Mołdawii, wskazał na możliwość jej związku z materiałami siedmiogrodzkimi – zwłaszcza znanymi ze stanowisk w Reci i Mediaș (1976, 109-110, 112-113) – jednocześnie jednak za oczywistą uznał rolę miejscowego środowiska kultury Noua. Wniosek ten cytowany autor argumentował następującymi przesłankami: (1) podkreślanym już przez A. Florescu kontynuowaniem użytkowania części osiedli (Hänsel 1976, 68-70; 106); (2) obecnością zabytków brązowych typowych dla kultury Noua w kontekście ceramiki kanelowanej (ibidem, 110); (3) datowaniem początku występowania ceramiki kanelowanej w Mołdawii już na przełom faz BrD i HaA1, a więc w czasie, gdy potwierdzone było jeszcze osadnictwo kultury Noua – tak wczesną chronologię posiadał skarb z Ilșeni, jud. Bacău, odkryty na osiedlu użytkowanym wyłącznie przez kulturę Corlăteni (ibidem, 71-72, 110; Petrescu-Dimbovița 1964, 255-256; 1977, 119-120; Foit 1967, 469; por. też: László 1994, 202; Levițki 1994, 145).

Ostatnie dwie dekady XX w. przyniosły znaczny przyrost bazy źródłowej, zwłaszcza na zachodnich krańcach omawianego tu obszaru dorzecza dolnego Dunaju, gdzie w związku z budową zbiornika w rejonie Đerdapu (Żelazne Wrota) zarówno po rumuńskiej, jak i jugosłowiańskiej stronie granicy przebadano liczne stanowiska z późnej epoki brązu. Odkryte cmentarzyska popielnicowe (Mala Vrăbica, Korbovo, Vajuga, Hinova, jud. Mehedinți) oraz odpowiadające im osiedla dostarczyły zarówno obiektów związanych jeszcze z kulturą Dubovac-Cirna (ceramika

stempelkowa i inkrustowana), jak i młodszych zespołów z ceramiką zdobioną kanelurami (Vukmanović 1983; Jevtić 1984; Letica 1984, 183-186; Vasić 1984; Babović 1986, 116-118; Krstić 1986, 148; Popović, Mrkobrad 1986, 309; Radojčić 1986, 134; Sladić 1986, 432-434; Vukmanović, Popović 1986, 11, 13; Gumă 1993, 168-180; 1995, 108-109; Jevtić, Vukmanović 1996, 287-289, Mapa 2; Tasić 1999, 129-132). Dalsze stanowiska związane z tym przedziałem czasu odkryto także na terenie północno-zachodniej Bułgarii (Georgiev 1982, Ryc. 2:7, 4:6; Šalganova 1994, 186-190).

Obserwacje oparte na stratygrafii, kontynuacji osiedli i cmentarzysk oraz przeżywaniu się niektórych elementów starszej tradycji stały się podstawą do przyjęcia, iż decydującą rolę w powstaniu zespołów z ceramiką kanelowaną na terenie Đerdapu i w Oltenii odegrało podłoże kultury Dubovac-Cirna (np. Gumă 1995, 108), względnie przejściowej tradycji definiowanej jako grupa Bistreț-Ișalnița, podlegające ograniczonym, stylistycznym wpływom zewnętrznym. Utrzymane zostało w ten sposób powszechne – choć dawniej już dyskutowane (Muscă 1980) – przekonanie o ciągłości kulturowej pomiędzy znaleziskami z ceramiką inkrustowaną z epoki brązu (kultura Dubovac-Cirna) a kulturą Insula Banului, należącą do kompleksu wczesnych (okres HaB) ugrupowań z ceramiką stempelkową (np. Morintz, Roman 1969, 420-423; Hänsel 1976, 163-164; László 1976, 97; Moscalu 1976, 85-86; Petre 1980, 137; Petrescu-Dîmbovița 1988, 182).

Długo dyskutowana była też sytuacja kulturowa na oddalonych od Dunaju północnych i północno-wschodnich krańcach Oltenii. Gh. I. Petre (1980, 137-140) postulował możliwość przeżywania się schyłkowej fazy kultury Verbicioara (z wczesnej i środkowej epoki brązu) na niektórych, położonych nad Alutą, stanowiskach (zwłaszcza Govora, jud. Olt). Na podstawie obecności naczyń zdobionych kanelurami oraz zabytków brązowych cytowany autor zaproponował datowanie tej grupy znalezisk na BrD i HaA (Petre 1980, 139-140). W podkarpackiej strefie wschodniej Oltenii zlokalizowane jest cmentarzysko w Riureni, jud. Vilcea. Większość odkrytych tu grobów pochodzi już z wczesnej epoki żelaza (grupa Ferigile). W dwóch pochówkach ciałopalnych znaleziono jednak noże brązowe typowe dla fazy HaA. Skłoniło to Emila Moscalu (1981, 316-317) do wyróżnienia odrębnej fazy Riureni I, do której zaliczył również część znalezisk z pobliskiego cmentarzyska w Tigveni, jud. Argeș (por. Vulpe 1977, 92-93). Pomimo krytyki tego poglądu (Vulpe 1990, 105, przypis 17), pojęcie „grupa Riureni” utrzymało się w literaturze (Gumă 1995, 109-110).

Zagadnienie obecności zespołów z ceramiką kanelowaną na terenie Oltenii i Đerdapu prawie dwie dekady temu podsumował Ion Motzoi-Chicideanu

(2001). Opierając się przede wszystkim na analizie nowo odkrytych materiałów z osiedla w Prundu Măgarilor, jud. Dolj, cytowany autor uznał, iż znaleziska z terenu na wschód od Żelaznych Wrót są ściśle powiązane z kulturą Belegiš II, stanowiąc element szerszego kompleksu kulturowego powstałego w wyniku rozprzestrzenienia się tego ugrupowania. Podkreślana w starszych pracach rola tradycji kultury Dubovac-Cirna została w tym ujęciu zmarginalizowana i ograniczona do nielicznych elementów stylistycznych ceramiki (Motzoi-Chicideanu 2001, 217-218, 221-222).

Do ważniejszych stanowisk z terenu Muntenii, wprowadzonych do literatury już po publikacji B. Hänsla, należy cmentarzysko kurhanowe w Meri, jud. Teleorman. W jednej ze zbadań tu mogił znaleziono, obok niespalonych szczątków ludzkich, także zespół naczyń, na podstawie którego E. Moscalu (1976, 79-86) zsynchronizował to stanowisko z grupą Virtop-Plopșor i najwcześniejszymi ugrupowaniami z ceramiką stempelkową oraz uznał je za przejaw wędrówki z zachodu ludności kultury Dubovac-Cirna. Wprowadzone przez tego autora pojęcie „grupa Meri” (Mosclau 1976, 86) można spotkać też w nowszej literaturze (Gumă 1995, Tabl. 17). Za współczesne z grobami z Meri – reprezentujące „inicjalny etap wczesnej epoki żelaza” – uznano znaleziska z osiedla w Bukareszcie-Chitila (Boroneanț 1984). Ze względu na obecność ceramiki zdobionej kanelurami materiały te uważane były za przejaw zachodnich oddziaływań, napływających z grup Susani i Virtop-Plopșor (Boroneanț 1984, 165-166; Petrescu-Dîmbovița 1988, 182) lub grupy Bistreț-Ișalnița (Motzoi-Chicideanu 2001, 220).

Problem powiązań kulturowych i chronologii znalezisk horyzontu „pre-Basarabi” w Muntenii powrócił w związku ze wznowieniem badań wykopalskowych na wielowarstwowym osiedlu w Popești (Vulpe 2005). W studium poświęconym tej problematyce Nona Palincaș (2005) wyróżniła dwie fazy ceramiki poprzedzającej osadnictwo kultury Basarabi, odpowiadające kolejnym jednostkom stratygraficznym: starszą, określoną jako „typ Novaci”, którą na podstawie analogii w najstarszych kulturach z ceramiką stempelkową z terenu Bułgarii cytowana autorka datowała na X w. przed Chr., oraz młodszą – „typ Popești” – datowaną na IX w. przed Chr., przede wszystkim na podstawie nawiązań z terenu Wojwodiny (grupa Kalakača-Bosut IIIa). Zaproponowana przez N. Palincaș (2005, 61) stosunkowo późna chronologia początku występowania ceramiki kanelowanej w Muntenii – „około lub krótko po 1000 r. przed Chr.” – sugerować mogłaby istnienie przerwy w rozwoju kulturowym na tym obszarze. Wiadomo bowiem – na podstawie nawiązań do ręcznie lepionej ceramiki z macedońskiego tellu w Kastanas (Hochstetter 1982, 108-110) – że schyłek środkowobrzazowej

kultury Tei miał miejsce najpóźniej w XIII w. przed Chr. Chronologię tę potwierdzają także datowania radiowęglowe (Palincaş 1996, 242-267, 281, 284).

W ciągu czterdziestu lat po opublikowaniu syntezy B. Hänsla znacznie zmieniły się poglądy na genezę zespołów z ceramiką kanelowaną na terenie Mołdawii. Już w 1976 r. Attila László ostrożnie zaskończył związek tych znalezisk z zespołami zaliczanymi później do kultury Belegiš II (László 1976, 96). Koncepcję tę rozwinęła Galina I. Smirnova (1990, 25, 30-32; 1993, 91, 93), która dobitnie wykazała, że zarówno stylistyka wytwórczości ceramicznej, jak i cechy obrządku pogrzebowego (płaskie cmentarzyska ciałopalne) nie pozwalają przyjmować postulowanego jeszcze przez B. Hänsla udziału kultury Noua w genezie zjawiska kulturowego, definiowanego przez nią jako „Kiszyniów-Corlăteni”. Jego powstanie miało być natomiast wynikiem migracji grup ludności z terenu Wojwodiny (kultura Belegiš II). Pogląd ten został przyjęty (w różnym stopniu) w nowszych opracowaniach, podejmujących próbę syntezy obrazu kulturowego na terenie Mołdawii (Levićki 1992, 120; 1994, 152-154, 165-170; 1994a, 210-211; László 1994, 202-203; Dergačev 1997, 57; 1997a, 135; 2002, 189).

Stosunkowo wcześniej zwrócono też uwagę na związki wyrobów metalowych grupy Kiszyniów-Corlăteni z terenami położonymi w dorzeczu środkowego Dunaju (Dergačev 1975, 85). W oparciu o dalsze studia Valentin A. Dergačev (1997, 62-64; 1997a, 165-168; 2002, 185-191, Tabl. 124-133; por. też Levićki 1993, 68-69; László 1994, 204-207) wysunął następujące wnioski: (1) w trakcie fazy HaA1 nastąpiła prawie całkowita zmiana zasobu form wyrobów brązowych, wcześniejsza „wschodnioeuropejska” grupa brązów została wówczas zastąpiona zabytkami grupy „środkowodunajskiej” (które zaczęły się pojawiać jeszcze w czasie rozwoju kultury Noua), zmienił się też rejon pochodzenia metalu; (2) przekształcenia te są współczesne zastąpieniu kultury Noua przez grupę Kiszyniów-Corlăteni; (3) „środkowodunajskie” wyroby brązowe związane są w większości z ośrodkiem metalurgicznym zlokalizowanym na terenie Transdanubii (metale typu Kurd z fazy HaA); (4) ze względu na rozprzestrzenienie tych zabytków na terenie całej Kotliny Karpackiej nie sposób jednak jednoznacznie określić ich proveniencji kulturowej; (5) początek rozwoju grupy Kiszyniów-Corlăteni należy synchronizować z fazą HaA1 (Smirnova 1993, 96; László 1994, 205; Dergačev 2002, 47-52, krytycznie: Pare 1999, 413-414, 416-418), natomiast istnieją też przesłanki odnośnie jej kontynuacji w początku okresu HaB (np. Iconomu, Piu 1992, 180; Iconomu, Tanasachi 1992, 43; Iconomu, Şovan 1999, 18).

Zagadnieniem badanym od stosunkowo niedawna jest obecność ceramiki kanelowanej typowej dla południowej partii Kotliny Karpackiej na terenach Kosowa i nad Morawą Południową, w środowisku

wyróżnianej tutaj kultury Mediana-Brnjica (Srejić 1960; Garašanin M. 1969; 1996; Jevtić 1983; Luci 1984; Krstić 1992; Stojić 1994; 2000; Garašanin D. 1996; Tasić 1997; 2002). Początki tego ugrupowania umieszcza się ze już na przełomie faz BrD i HaA1 (np. Garašanin M. 1996, 213; Stojić 2000, 22-23). Miałoby ono być przy tym powiązane z kontynuującą tradycję wczesnej epoki brązu grupą Paraćin ze wschodniej Serbii (Jovanović, Janković 1996, 193). Ceramika typowa dla kultury Mediana-Brnjica (charakterystyczne amfory, naczynia typu *kantaros*) znana jest także z wyżyny Pešter w południowo-zachodniej Serbii (Letica 1981) oraz z północnej Macedonii (rejon Prilepu i Skopje), gdzie na stanowiskach tego ugrupowania spotyka się importowaną ceramikę mykeńską (Kitanoski 1980; Hochstetter 1984, 348; Mitrevski 1993; 1997). Doliną Vardaru ceramika typowa dla dorzecza Morawy trafiła również na stanowiska położone w centralnej i wschodniej Macedonii, a więc na obszar stanowiący północną rubież kultury mykeńskiej (np. Heurtley 1939; Wardle 1980; Grammenos 1982; Koukouli-Chrysanthaki 1982; Hochstetter 1982; 1984; Hänsel 1989). Naczynia te współwystępowały tutaj z ceramiką mykeńską z okresu PH III B i początku okresu PH III C (Wardle 1980, 247; Hochstetter 1984, 47, Ryc. 9).

Zarówno w Serbii, jak i w Macedonii istotną cezurę w rozwoju opisanej powyżej tradycji kulturowej stanowiło pojawienie się ceramiki zdobionej kanelurami, reprezentującej obok form typowych dla kultury Belegiš II także naczynia wykonane w stylu środkowodunajskiej kultury pól popielnicowych. Pierwszy z wymienionych nurtów notowany jest zwłaszcza w dolinie Morawy, gdzie reprezentować ma odrębny horyzont przejściowy (przełom faz Brnjica I/II) pomiędzy epoką brązu i wczesną epoką żelaza, który synchronizuje się z fazami HaA2 i HaB1 (Garašanin 1996, 213-216; Stojić 1996, 254-255; 2000, 28; Bulatović, Filipović 2017, 149, 158). Na tellach z centralnej Macedonii (Assiros, Axiochorion i Kastanas) stwierdzony został związek pomiędzy pojawieniem się pierwszych naczyń zdobionych kanelurami i zjawiskiem zniszczenia osiedli z początkowego odcinka okresu PH III C (Heurtley 1939, 35, 39; Wardle 1980, 242-244; Hänsel 1981, 214; 1989, 188-189, 337; Bouzek 1983, 272-273; Hochstetter 1984, 281-302). Dalsze znaleziska ceramiki kanelowanej rozproszone są w centralnej Bułgarii. Zwraca wśród nich uwagę zespół grobowy z Manole, okr. Plovdiv, który reprezentuje formę przewodnią dla kultury Belegiš II – fragmenty tego rodzaju ceramiki pochodzącej mają jeszcze z kilku dalszych stanowisk (Čičkova 1968, 17-19, Ryc. 9; 1974, 74, Ryc. 13; Tončeva 1980, 29-31, Tabl. 2:1; Georgiev 1983, 263; Šalganova 1994, 189).

Ostatnim spośród obszarów, na których notuje się znaleziska ceramiki kanelowanej z początków późnej epoki brązu (z okresu HaA) są tereny leżące wzdłuż

Cisy, na północ od zwartego zasięgu kultury Belegiš II i na południowy-zachód od strefy występowania znalezisk naczyń typowych dla kultury Gáva, w wąskim rozumieniu tego pojęcia. Pojedyncze zespoły ceramiki z terenów nadcisańskich rozpatrywane były w starszej literaturze w kontekście rozważań nad tzw. naczyniami typu proto-Villanova (np. Foltiny 1967, tam starsza lit.). Opracowanie materiałów z cmentarzyska w Csorva (obecnie w granicach m. Ruzsa), kom. Csongrád, zapoczątkowało dyskusję nad określeniem przynależności kulturowej tych znalezisk. Zdaniem O. Trogmayera (1963, 100-109; 120-122) ceramika z cmentarzyska w Csorva reprezentować miała trzy nurty stylistyczne: (1) naczynia wywodzące się z tradycji karpackiej kultury mogiłowej; (2) wazy typu Villanova; (3) naczynia typowe dla środkowodunajskiej kultury pól popielnicowych. Autor ten zaproponował również wyróżnienie odrębnej „grupy Csorva” skupiającej obok eponimicznego stanowiska także inne znaleziska z międzyrzecza Dunaju i Cisy (Trogmayer 1963, 122).

Pojęcie „grupa Csorva” stało się wkrótce przedmiotem krytyki. T. Kemenczei (1975, 54-56) zwrócił uwagę, że część z uwzględnionych przez O. Trogmayera stanowisk należy już do środkowodunajskiej kultury pól popielnicowych, inne zaś do kultury Gáva. Spośród pozostałych większość to pozbawione kontekstu znaleziska ceramiki. Jednocześnie ten sam autor dopatrywał się wpływów grupy Csorva w materiałach ze stanowisk położonych nad środkową Cisą (Kemenczei 1989, 91) oraz podkreślał jej udział w powstaniu kultury Gáva (Kemenczei 1975, 46-47; 1982a, 276-277; 1984, 31, 39, 61, 86; także: Kőszegi 1988, 60), do której zaliczano niektóre współczesne cmentarzyska w Csorva znaleziska położone nad środkową Cisą i na wschód od tej rzeki (np. Kemenczei 1966, 96; 1984, 168; 1991, 46; Hellebrandt 1990, 109). W przeciwieństwie do O. Trogmayera, zarówno T. Kemenczei (1975, 62-63), jak i nieco wcześniej J. Paulik (1968, 11-12), podkreślali znaczenie ekspansji środkowodunajskiej kultury pól popielnicowych w genezie zespołu znalezisk nadcisańskich, marginalizując przy tym rolę miejscowego podłoża kulturowego. Nowsze badania dostarczyły jednak znalezisk, w których formy naczyń reprezentujące tradycję karpackiej kultury mogiłowej współwystępowały z ceramiką kanelowaną z okresu HaA (Jankovits 2004, 73; Szabó 2004, 100). Także materiały z eponimicznego cmentarzyska w Csorva postrzegane są obecnie jako synteza wcześniejszego, mogiłowego podłoża kulturowego i ekspandującej na południowy wschód środkowodunajskiej kultury pól popielnicowych (Nebelsick 1994, 315-316; Szabó 1996, 28, 38).

Krytyczny przegląd stanowisk zaliczanych przez O. Trogmayera do grupy Csorva przeprowadził Gábor V. Szabó (1996, 52). Opierając się w znacznej mierze na niepublikowanych wcześniej znaleziskach autor ten uznał powstanie zespołu stanowisk nadcisańskich

za przejaw szerszego procesu ujednolicenia stylistycznego, datowanego na fazy BrD-HaA1, którego konsekwencją było uformowanie się kultury Gáva. Na terenach położonych wzdłuż Cisy przekształceniom miało wówczas ulec miejscowe podłoże karpackiej kultury mogiłowej, podlegające wpływom późnej fazy kultury mogiłowej z Transdanubii i środkowodunajskiej kultury pól popielnicowych oraz kultury Belegiš II (Szabó 1996, 26-31, 38, 53-55; 2004, 99; 2004a, 100). Znaleziska reprezentujące ten przedział czasu, nazwany przez I. Bóné „okresem proto-Gáva” (Jankovits 2004, 73; Szabó 2004, 99-100; 2004a, 169; Pankau 2004, 40), cytowany autor określił jako „krąg Csorva-Jánosszállás-Nagyhegy” (Szabó 1996, 26, 53). Zaznaczyć należy, że choć G. Szabó podkreślał związek stanowisk nadcisańskich z powstaniem kultury Gáva, to jednocześnie zauważał ich odrębność od właściwej dla tego ugrupowania ceramiki (Szabó 2004, 99). Wśród znalezisk znad środkowej, a nawet górnej Cisy nie brakuje bowiem naczyń, które są identyczne z formami znanymi z cmentarzysk ciepłopalnych kultury Belegiš II w Sławonii lub Banacie (np. Tompa 1937, 103, Tabl. 48:6; Zatulák, Zatulák 1937, Ryc. 21; Jílková 1961, 88, Ryc. 6:b; Kemenczei 1965, Tabl. 7:2; 1984, 163, Tabl. 161:14; Kovács 1967, Tabl. 12:1; Hellebrandt 1990, Tabl. 2:3, 3:2; 1991, 28, przypis 3, Ryc. 5:3; Szabó 2004, *passim*; por. zestawienie w: Przybyła 2009, Ryc. 34).

*

Celem tego długiego i zapewne nużącego przeglądu taksonomii kulturowej było wykazanie, w jakim zakresie zmianom w czasie ulegało rozumienie poszczególnych wprowadzanych do niej pojęć. W przeciągu około pół wieku na potrzeby opisu tradycji kulturowych z ceramiką kanelowaną z początku późnej epoki brązu w Kotlinie Karpackiej i na sąsiednich obszarach (Mołdawia, Nizina Wołoska) – a zatem w odniesieniu do relatywnie ograniczonego obszaru i krótkiego odcinka czasu – stworzonych zostało ponad 40 jednostek taksonomicznych. W dużym stopniu oddaje to specyfikę archeologii obszarów naddunajskich, w której bardzo długo w dobrym tonie było wprowadzanie odrębnych „narodowych” pojęć dla prawie każdej prehistorycznej tradycji podzielonej współczesnymi granicami państwowymi. Jest to jednak również konsekwencją zbiegnięcia się bardzo dynamicznego przebiegu zmian kulturowych zachodzących faktycznie na tym obszarze, z określonymi tendencjami w rozwoju badań. Omawiany teren miał mianowicie szczęście do wielu syntetycznych ujęć w okresie, gdy liczba znanych stanowisk była znikoma i łatwo było wyprowadzić nazbyt uproszczone wnioski. Później, w ostatnich dwóch dekadach XX wieku, wraz z gwałtownym przyrostem danych, pojawiła się z kolei tendencja do przesadnej atomizacji w zakresie taksonomii (każde nowo odkryte stanowisko reprezentowało nową kulturę archeologiczną).

Wreszcie, w XXI w., wraz z odchodzeniem od paradygmatu kulturowo-historycznego, zmniejszyło się zainteresowanie podziałami kulturowymi, pozostał jednak bagaż bujnej i niespójnej terminologii, z którą współcześni uczeni w różnym stopniu sobie radzą.

Próbując wszakże uporządkować tę terminologię, można od razu zwrócić uwagę na to, że odnosi się ona do przynajmniej trzech różnych poziomów klasyfikacji, co zresztą po części jest powodem trudności z jej zrozumieniem i wielu tkwiących w niej niejednoznaczności. Pierwszym z tych poziomów będą ograniczone przestrzennie (regionalnie) grupy źródeł, które charakteryzuje powtarzalność cech, nie tylko w zakresie sposobu wykonywania ceramiki, lecz również pod względem innych atrybutów kulturowych. Innymi słowy, będą to zbiory odpowiadające definicji kultury archeologicznej, zarówno w klasycznym ujęciu G. Kossinny (1911) i V.G. Childe'a (1929), jak i w zgodzie z politetycznym modelem D. Clarke'a (1968). Dobry przykład stanowi tutaj grupa Lăpuș (Kacsó 1975; 2001), która obok eponimicznego stanowiska, obejmuje także kilka dalszych znalezisk o zasięgu występowania ograniczonym geograficznie do górskich obszarów prowincji Maramureș (np. Kacsó 1990a). Reprezentują one tę samą tradycję ceramiczną (wycinana i inkrustowana dekoracja z częstymi motywami spiralnymi) oraz specyficzną formę obrządku pogrzebowego (obecna na co najmniej dwóch stanowiskach). W młodszych kurhanach z samego Lăpuș dominuje jednak ceramika kanelowana, dokładnie taka sama, jak ta z Gáva-vencsellő i innych znalezisk leżących już na nizinie nadcisańskiej. Innym przykładem tego samego poziomu klasyfikacji jest grupa/kultura Kiszińów-Corlăteni (np. Levițki 1994). Choć zarówno ceramika, jak i obrządek pogrzebowy są w jej przypadku częściowo takie same jak na obszarze Slawonii lub Wojwodiny, to jednak obecność cech lokalnych, a zwłaszcza geograficzne wyizolowanie, w pełni uprawniają opisywanie jej jako odrębnej jednostki taksonomicznej.

Wiele innych regionalnych pojęć klasyfikacyjnych jest podobnie trafnie wyróżnionych jak dwa wyżej przywołane, inne wymagałyby zaś zweryfikowania, zwłaszcza pod względem przemyślenia kryteriów ich wydzielenia. Dotyczy to między innymi wprowadzonych pod koniec XX w. podziałów dla grup z ceramiką kanelowaną w południowej części Kotliny Karpackiej (Gumă 1995). Podobnie można mieć wątpliwości, w jakim stopniu banackie materiały typu Remetea Mare (np. *ibidem*) różnią się od nieodległych geograficznie zespołów grupy Reci-Mediaș (lub Teleac-Reci-Mediaș). Wreszcie, o niektórych innych terminach najlepiej byłoby zapomnieć, gdyż albo są one artefaktami odległej historii archeologii (jak np. grupy/fazy Vattina-Vrsač lub Vatin-Belegiš), albo wprowadzone zostały *ad hoc* dla nowego odkrycia

i nie znajdują uzasadnienia na obecnym etapie badań (np. grupa Csorva, grupa Rîureni I, grupa Meri).

Drugi poziom klasyfikacji odnosi się do podobieństw widocznych tylko w jednym aspekcie kultury materialnej, a mianowicie w sposobie kształtowania i dekorowania ceramiki. Zaproponowałem, aby w związku z tym, nie opisywać tych jednostek taksonomicznych jako „kultury”, lecz jako „style” (Przybyła 2009, 119). Przykładem zjawiska na tym poziomie jest „styl Belegiš II”, który charakteryzuje pewien specyficzny zestaw form przewodnich, niemal identycznych na różnych obszarach, często bardzo odległych od siebie. Ceramika ta występuje przy tym wielokrotnie w mieszanych kontekstach, z naczyniami reprezentującymi lokalne tradycje stylistyczne. Nie wszędzie też, tak jak w Slawonii, Syrmii czy Wojwodinie jest ona znana głównie z cmentarzysk popielnicowych. Zjawiskiem na tym samym poziomie jest rozprzestrzenienie się w okresie HaA dwubarwnej (zewnątrz czarnej, wewnątrz pomarańczowej) ceramiki guzowej na różnych rodzajach stanowisk i w różnych środowiskach geograficznych dorzecza górnej i środkowej Cisy, które konsekwentnie należałoby etykietować jako „styl Gáva I”, jak również znacznie rozleglejsze pod względem zasięgu występowania upowszechnienie się naczyń „stylu Gáva II” w okresie HaB. Ta druga tradycja stylistyczna byłaby reprezentowana w środowiskach tak odmiennych geograficznie i pod względem tradycji kulturowych, jak północna część Wielkiej Niziny Węgierskiej oraz podgórskie obszary południowego Siedmiogrodu (grupa Reci-Mediaș) i dorzecza Dniestru (kultura Holihradu).

Wreszcie ostatnim poziomem klasyfikacji jest ten, który w rozumieniu stosujących go badaczy odnosi się do całego zjawiska upowszechnienia się ceramiki zdobionej kanelurami w dorzeczu Dunaju, w początkach okresu pól popielnicowych lub – w terminologii stosowanej niekiedy w Rumunii, Serbii, Mołdawii i Bułgarii – w starszym okresie halsztackim. Za niekoniecznie zgodne z obecnym stanem badań należy uznać dawne pojęcie ceramiki „typu Villanova” i jego bardziej rozbudowane derywaty (np. „pseudo-proto-Villanova”). Niepoprawny w moim odczuciu jest również kombinowany termin „kompleks Gáva-Belegiš”, stosowany niekiedy przez badaczy serbskich, gdyż nadaje on niepotrzebną wieloznaczność pojęciom równolegle używanym na poprzednio opisanym poziomie klasyfikacji (a niekiedy też na poziomie regionalnych grup kulturowych). Stąd za najbardziej trafne należy w tym przypadku uznać określenia opisowe, takie jak: „krąg grup kulturowych z ceramiką kanelowaną” lub bardziej odważne interpretacyjnie „*koinè* ceramiki kanelowanej”.

*

Dysponując szczegółowo omówioną i uporządkowaną klasyfikacją, możemy zastanowić się teraz,

jaki termin będzie najbardziej adekwatny dla znalezisk ceramiki kanelowanej z dorzecza górnej Wisły. Pojęcie „ceramika kultury Gáva”, stosowane za J. Paulikiem przez Z. Sochackiego i M. Bazielich, odnosiło się do najbardziej ogólnego z opisanych wyżej poziomów taksonomii kulturowej. W tym rozumieniu nie jest ono dużej do utrzymania, gdyż termin Gáva jest równolegle wykorzystywany na innych poziomach klasyfikacji (jako opis regionalnej grupy kulturowej i „ponad-kulturowego” stylu ceramicznego). Lokalny kontekst zespołów z zachodniej Małopolski (Przybyła 2009, 304-311; 2017, 234-239) pozwala przyjąć, że mamy tutaj do czynienia z ceramiką o obcym „stylu” występującą wszakże w obrębie pozostałości tych samych zagród, lub przynajmniej w reliktach tych samych osiedli, co licznie dominujące materiały wczesnej fazy kultury łużyckiej w typie śląskim (BrD-HaB1). W konsekwencji, tym poziomem klasyfikacji, do którego powinniśmy się odnosić, nie są regionalne grupy kulturowe, lecz nadrzędne w stosunku do nich style ceramiczne.

Ze względu na chronologię interesującej nas grupy źródeł w rachubę wchodzi dwie alternatywy – wczesna kultura Gáva (lub konsekwentnie: styl Gáva I) oraz styl Belegiš II. Technologiczny wyznacznik tego pierwszego, jakim jest skonstruowanie zewnętrznych czarnych i wewnętrznych żółtych, pomarańczowych lub czerwonych powierzchni naczyń wazowatych (ryc. 1:b), nie znajduje odbicia w „obcej” ceramice z Nowej Huty. Ta ostatnia wyróżnia się niekiedy na tle lokalnej ceramiki kultury łużyckiej obecnością zewnętrznego marginesu przypominającego angobę, o bardzo gładkiej i spękanej powierzchni, z zasady jest jednak jasnobrunatna lub szaro-kremowa zarówno wewnątrz i na zewnątrz naczynia. Pod tym względem jest ona bardziej podobna do ceramiki stylu Belegiš II, która choć bywa czerniona (ta cecha wykazuje tendencję do częstszego występowania w miarę upływu czasu), to przeważnie nie posiada właściwego dla stylu Gáva I ostrego skonstruowania barwy obu powierzchni.

Przewodnie formy wczesnej fazy kultury (stylu) Gáva I, w tym inwentarz z eponimicznego stanowiska, to wazy z rozchyloną krawędzią wylewu oraz wypchanymi od wewnątrz guzami, które dekorowane są kanelurami, a także często spotykane niskie czerpaki z uchem wyniesionym wysoko ponad krawędź (ryc. 2). Ani jedna, ani druga odmiana naczyń nie są znane z zespołów „obcej” ceramiki z początku późnej epoki brązu w zachodniej Małopolsce. Te ostatnie posiadają natomiast cechy, które są reprezentowane powszechnie w ceramice stylu Belegiš II. W pierwszym rzędzie będzie to obecność dwużłokowatych waz, z rozchylonym, często fasetowanym wylewem, zdobionych poziomymi kanelurami na szyi i charakterystycznymi podwójnymi guzami na brzuscu (ryc. 3). Przykładem jest tutaj zwłaszcza naczynie

z jamy 123/54 z Nowej Huty-Pleszowa, st. 17 (Bazielich 1978). Drugą formą powszechnie występującą zarówno w zespołach z zachodniej Małopolski, jak i na obszarze objętym przez styl Belegiš II, natomiast nie spotykaną całkowicie w inwentarzach z ceramiką stylu Gáva I, są misy z brzegiem zagiętym do wewnątrz, zdobione poziomymi listewkami lub poziomymi albo „turbanowatymi” kanelurami tuż pod krawędzią wylewu. Trzecim elementem stylistycznym, który bywa spotykany stosunkowo rzadko, jest dekorowanie żłobkami lub tordowanie uch czerpaków.

Warto zauważyć, że wymienione cechy nie występują w takim samym nasileniu na całym obszarze występowania ceramiki stylu Belegiš II, co potencjalnie może pozwolić na doprecyzowanie przypisania taksonomicznego materiałów z zachodniej Małopolski i przeniesienie go na poziom klasyfikacji odpowiadający poszczególnym kulturom archeologicznym (ryc. 4). Można stwierdzić, że ze względu na taką cechę, jak obecność dekoracji kanelurami na krawędziach mis z zagiętym brzegiem oraz brak takich cech stylistycznych, jak żłobkowanie rogowatych guzków lub zdobienie motywem girlandy, znaleziska z Nowej Huty i innych stanowisk położonych nad górną Wisłą są bliższe sławońsko-syrmijskiemu wariantowi stylu Belegiš II (grupa Vučedol-Noví Begej, wg M. Gumä) oraz mołdawskiej kulturze/grupie Kiszyniów-Corlăteni, niż zespołom z rumuńskiego Banatu oraz bliskim im znaleziskom z Niziny Wołoskiej. Biorąc jednak pod uwagę cały zestaw form naczyń, w tym kształty mniej reprezentatywne dla stylu Belegiš II, należy wskazać jako najbliższe nawiązania dla inwentarza z Nowej Huty dwa depozyty ceramiczne z rejonu położonego u ujścia Sajó do Cisy: w Igri-ci, kom. Borsod-Abaúj-Zemplén i Tiszacsege, kom. Hajdú-Bihar (ryc. 5; Hellebrandt 1990, Tabl. 2:3, 3:2; Szabó 2004, Tabl. 3:1, 4, 10:5). Jest to obserwacja o tyle istotna, że pozwala przyjmować kluczową rolę społeczności zamieszkujących dorzecze środkowej Cisy w rozpowszechnieniu się na terenie zachodniej Małopolski nowej, przyniesionej z południa Kotliny Karpackiej tradycji stylistycznej.

*

Głównym celem tego artykułu było zobrazowanie oczywistego, choć często zapominanego faktu, że pojęcia z zakresu taksonomii archeologicznej mają w zwyczaju być własnym życiem i zmieniać z czasem swoje znaczenia lub, co gorsza, nabierać wieloznaczności. Dotyczy to między innymi określeń mniej lub bardziej egzotycznych jednostek kulturowych, które wprowadzane były do polskiej literatury na pewnym etapie badań, a następnie funkcjonowały w niej jako hasła, przywoływane niejako z drugiej ręki i w zupełnym oderwaniu od dyskusji toczonych równolegle przez archeologów pracujących na obszarze ich wyodrębnienia i występowania. Liczę, że przedstawiona

tutaj obszerna egzegeza poglądów na temat grup z ceramiką kanelowaną z początku okresu pól popielnicowych w Kotlinie Karpackiej w wystarczający sposób wyjaśnia, dlaczego termin „kultura Gáva”, w dzisiejszym (przeważnie, choć nie powszechnie uznanym) znaczeniu tego pojęcia nie jest adekwatny do używania w odniesieniu do „obcych” inwentarzy ceramicznych z zachodniej Małopolski. Mam również nadzieję, że udało mi się przekonać Czytelnika, dlaczego zastąpienie wyżej wymienianego pojęcia określeniem „styl Belegiš II” nie jest tylko

wprowadzającym zamieszanie roztrząsaniem terminologii, lecz posiada uzasadnienie zarówno w materii źródłowej, jak i w metodologii konstruowania podziałów taksonomicznych. Pomimo że i ten termin nie jest wolny od niekonsekwencji immanentnie już chyba wpisanej w klasyfikację kulturową obszarów naddunajskich w epoce brązu.

*Instytut Archeologii UJ, Gołębia 11,
31-007 Kraków
marcin.przybyla@uj.edu.pl*

WYKAZ SKRÓTÓW:

MA	Materiały Archeologiczne, Kraków.
MANH	Materiały Archeologiczne Nowej Huty, Kraków.
MCA	Materiale și Cercetări Archeologice, 1952-1999, Oradea - XIII/1979; Tulcea - XIV/1980; Brașov - XV/1981; Vaslui - XVI/1982, Ploiești.
SlovArch	Slovenská archeológia, Nitra.
WA	Wiadomości Archeologiczne, Warszawa.

LITERATURA:

- Alenovs'kij A. A.
1996 *Pro termin „korčagi tipu Villanova”, [w:] Materiali IV Mižnarodnoï archeologičnoï konferencii studentiv i molodich včenih, Kiïv*, 145-146.
- Babović L.
1986 *„Zbradila-Fund”, Korbovo, Đerdapske sveske* 3, 116-132.
- Balaguri E. A.
2001 *Naselenie verchnego potis'ja v epochu bronzju, Užgorod*.
- Bandrivskij M.
2002 *Rozkopki gorodiša kultury Gava-Goligradi bilja cela Rozgirče ta rozvidkovi doslidžennja na L'vivšini, Zapiski Naukovogo Tovaristva imeni Ševčenko* 244, L'viv, 506-519.
- Bandrivskij M., Kobal' J., Krušel'nič'ka L., Pavliv D., Popovič I., Sulik P., Filipčuk M., Čopek S.
1993 *Pam'jatki galštatskogo periodu v mežiričči Visli, Dnistra i Prip'jati, Kiïv*.
- Bazielich M.
1978 *Elementy kultury Gava z osady kultury łużyckiej w Nowej Hucie-Pleszowie, stan. 17, Archeologia Polski* 23, 307-354.
- 1982 *Materiały kultury łużyckiej i kultury Gava ze stanowiska 21 w Zestawicach-Dłubni (Kraków-Nowa Huta), WA* 47, 91-106.
- 1982a *Materiały kultury łużyckiej i kultury Gava ze stanowiska 22 w Zestawicach-Dłubni (Kraków-Nowa Huta), WA* 47, 71-90.
- 1982b *Zagadnienie występowania elementów kultury Gava w okolicach Krakowa oraz jej oddziaływań na grupę tarnobrzeską kultury łużyckiej, [w:] M. Gedl (red.), Południowa strefa kultury łużyckiej i powiązania tej kultury z południem, Kraków-Przemyśl*, 287-297.
- 1982c *Wyniki analiz technologicznych ceramiki kultury Gava i kultury łużyckiej ze stanowisk w Małopolsce i północno-zachodniej Mołdawii, WA* 47, 107-117.
- 1984 *Elementy kultury Gáva w rejonie Krakowa-Nowej Huty, Archeologia Polski* 29, 317-349.
- 1986 *Die in Kraków gefundenen Elemente der Gáva-Kultur als Beitrag zu Forschungen über Kontakte Kleinpolens mit der Ostslowakei, [w:] B. Chropovský (red.), Urzeitliche und frühhistorische Besiedlung der Ostslowakei in Bezug zu den Nachbargebieten, Nitra*, 145-150.

- 1992 *Osada kultury łużyckiej w Nowej Hucie-Mogile na stan. 62. Część I - materiały*, MANH 15, 73-136.
- 1993 *Osada kultury łużyckiej w Nowej Hucie-Mogile na stan. 62. Część II*, MANH 16, 103-146.
- 1995 *Osada kultury łużyckiej w Nowej Hucie-Mogile, na stan. 62. Część III*, MANH 18, 45-81.
- Berciu D.
1961 *Die Verbicioara-Kultur*, Dacia 5, 123-161.
- Berciu D., Comsa E.
1956 *Săpăturile de la Balta Verde și Gogosu*, MCA 2, 251-490.
- Bernjakovič K. V.
1959 *Roboti Prikarpat'skoj archeologičnoj ekspedicii v 1956-1957 r.r.*, [w:] *Archeologični roboti muzeju v 1952-1957 r.r.*, L'viv, 29-42.
- Boroffka N. G. O.
1994 *Die Wietenberg-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 19, Bonn.
- 1994a *Probleme der jungbronzezeitlichen Keramik in Ostungarn und Westrumänien*, [w:] H. Ciugudean, N. G. O. Boroffka (red.), *The Early Hallstatt period (1200-700 B.C.) in South-Eastern Europe*, Bibliotheca Musei Apulensis, 1, Alba Iulia, 7-23.
- 1999 *Probleme der späten Otomani-Kultur*, [w:] J. Gancarski (red.), *Kultura Otomani-Füzesa-bony - rozwój, chronologia, gospodarka*, Krosno, 113-129.
- Boroneanț V.
1984 *Chitila-ferma, un aspect cultural al inceputului primei epoci a fierului, date preliminare*, Thraco-Dacica 5, 156-166.
- Bouzek J.
1983 *Die Vardar - und Morava-Bereich in seinem Verhältnis zu Griechenland zwischen 1200 und 900 v.u.Z.*, [w:] S. Deger-Jalkotzy (red.), *Griechenland, die Ägäis und die Levante während der "Dark Ages" vom 12. bis zum 9. Jh. V. Chr.*, Wien, 271-279.
- Budinský-Křička V.
1976 *Predkušanovické žiarové pohrebisko vo Vojnatine*, SlovArch 34/1, 119-149.
- Budinský-Křička V., Miroššajová E.
1992 *Terňa-Lysá Stáž - sídlisko z neskorej doby bronzovej a halštatskej (Pokus o chronologické a kultúrne určenie)*, SlovArch 40/1, 47-76.
- Bukowski Z.
1980 *W sprawie wczesnych faz epoki brązu w południowej strefie Polski*, Archeologia Polski 25, 281-334.
- Bukvič L.
2000 *Kanelovana keramika Gava kompleksa u Banatu*, Novi Sad.
- Bulatović A., Filipović V.
2017 *The Morava valley in the Late Bronze and Early Iron Age - changes in topography and material culture*, [w:] B. Heeb, A. Szentmiklosi, R. Krause, M. Wemhoff (red.), *Fortifications: Rise and Fall of Defended Sites in the Late Bronze and Early Iron Age of South-East Europe. Internat. Konferenz Timisoara 11. bis 13. November 2015*, Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 20, 149-160.
- Cabalska M.
1983 *Materiały z epoki brązu i wczesnego okresu epoki żelaza odkryte na stanowisku Nowa Huta-Wyciąże I (5) w latach 1950-1952*, MANH 7, 7-74.
- Chicideanu I.
1986 *Die Frühthrakische Kultur. Zur Bronzezeit in Südwest Rumänien*, Dacia 30, 7-47.
- Childe V.G.
1929 *The Danube in Prehistory*, Oxford.
- Chochorowski J.
1989 *Zur Genese und Funktion der Befestigten Siedlungen der Gáva-Kultur (Ein Diskussionsbeitrag)*, [w:] *Studia nad grodami epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie Środkowej*, Wrocław, 85-97.
- 1993 *Ekspansja kimmerska na tereny Europy Środkowej*, Rozprawy Habilitacyjne UJ 260, Kraków.
- Christescu V.
1925 *Les stations protohistoriques du lac de Boian*, Dacia 2, 249-303.
- Čičkova M.
1968 *Keramika ot starata željazna epoha v Trakija*, Arheologija (Sofia) 10/4, 15-27.
- 1974 *Frühthrakische Siedlungen in Bulgarien*, [w:] B. Chropovský (red.), *Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa*, Bratislava, 61-84.
- Clarke D. L.
1968 *Analytical Archaeology*, London.
- Dąbrowski J.
1988 *Uwagi o rozchodzeniu się elementów kultury (na przykładzie ceramiki ręcznie lepionej)*, Archeologia Polski 33, 67-112.
- Dani J.
2001 *"More Recent" Cemetery of the Gáva Culture at the Upper Tisza River Region*, [w:] C. Kacsó (red.), *Der nordkarpatische Raum in der Bronzezeit*, Bibliotheca Marmatia 1, Baia Mare, 279-297.
- Demeterová S.
1983 *Hradiská kultury Suciú de Sus a Gáva/Burgwallanlagen der Suciú de Sus und Gáva-Kultur*, Archeologické Rozhľady 35, 33-38.
- 1983 *Žiarové hroby a objekty z neskorej doby bronzovej a zo začiatkustaršej doby železnej*

- v *Zemplínskych Kopčanoch/ Brandgräber und Objekte aus der späten Bronzezeit und am Anfang der älteren Eisenzeit in Zemplínske Kopčany*, Študijné Zvesti 20, 113-123.
- 1986 *Počiatky gávskej kultúry na východnom Slovensku*, SlovArch 34, 97-131.
- Dergačev V. A.
- 1975 *Bronzovyje prjedyety XIII-VIII vv. do n. e. iz dnjestrovsko-prut'skogo meždurječ'ja*, Kišinev.
- 1997 *Metalličeskije izdelija k prbljeme genezisa kul'tur rannego Gal'stata karpato-danubno-nord-pontijskogo regiona*, Kišinev.
- 1997a *Pieseles de metal - referințe la problema genezi culturilor hallstattului timpuriu din regiunea carpato-danubiano-nord-pontică*, Thraco-Dacica 18, 135-205.
- 2002 *Die äneolithischen und bronzezeitlichen Metallfunde aus Moldavien*, Prähistorische Bronzefunde, XX, 9, Stuttgart.
- Dragomir I. T.
- 1960 *Săpăturile arheologice de la Caradinești (r. Berești, reg. Galați)*, MCA 7, 151-162.
- Dumitrescu V.
- 1961 *Necropola de incinerare din epoca bronzului de la Cîrna*, Biblioteca de Arheologie 4, București.
- Dzięgielewski K.
- 2010 *Osada z młodszej i późnej epoki brązu na stanowisku 48 w Wojniczu, pow. Tarnów*, [w:] J. Chochorowski (red.), *Wojnicz 18 i 48, powiat Tarnów - osady z epoki brązu, żelaza i średniowiecza*, Via Archaeologica. Źródła z badań wykopaliskowych na trasie autostrady A4 w Małopolsce, Kraków, 55-116.
- 2012 *Brzezie, stan. 17. Osada kultury łużyckiej z młodszej i późnej epoki brązu*, Opracowanie w Archiwum Krakowskiego Zespołu do Badań Autostrad, Kraków.
- Falkenstein F.
- 1997 *Eine Katastrophen-Theorie zum Beginn der Urnenfelderkultur*, [w:] M. Roeder, B. Teržan (red.), *Χρόνος. Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord - und Südosteuropa. Festschrift für Bernhard Hänsel*, Internationale Archäologie, Studia Honoraria, 1, Espelkamp, 549-561.
- 2013 *Kulturwandel und Klima im 12. Jahrhundert v. Chr. Das Beispiel Kastanas in Nordgriechenland*, Offa 69/70, 505-526.
- Florescu A. C.
- 1957 *Șantierul arheologic Trușești (reg. Suceava, r. Trușești)*, MCA 3, 203-218.
- 1959 *Săpăturile de la Andrieșeni (r. Iași, reg. Iași)*, MCA 5, 329-337.
- 1959a *Săpăturile de la Andrieșeni (r. și reg. Iași)*, MCA 6, 117-126.
- 1964 *Contribuții la cunoașterea culturii Noua*, Arheologia Moldovei 2-3, 143-216.
- Foltiny S.
- 1967 *Neue Angaben zur Kenntnis der urnenfelderzeitlichen Keramik im südlichen Teile des Karpatenbeckens*, Apulum 6, 49-71.
- 1968 *Zum Problem der so genannten „Pseudo - Protovillanovaurnen“*, Origini 2, 333-355.
- 1987 *Ein Beitrag zur Frage der transdanubischen inkrustierten Keramik in Nordost-Jugoslavien*, Praehistorische Zeitschrift 62, 78-86.
- 1989 *Einige Bemerkungen zur Frage der mittel - und spätbronzezeitlichen Keramik in der Bačka, in Syrmien und in Ostslawonien*, Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft 118/119 (1988/89), 229-246.
- Forenbaher S.
- 1988 *On „Pseudoprotovillanova“ Urns in Yugoslav Danube Area*, Opuscula archaeologica 13, 23-41.
- 1990 *Vučedol - Streimov vinograd: horizont kasnog bronzanog doba*, Opuscula archaeologica 14, 55-66.
- 1991 *Nalazišta grupe „Belegiš II“ u istočnoj Slavoniji*, Opuscula archaeologica 15, 47-69.
- 1994 *The „Belegiš II“ Group in Eastern Slavonia*, [w:] H. Ciugudean, N. Boroffka (red.), *The Early Hallstatt Period (1200-700 B.C.) in South-Eastern Europe*, Bibliotheca Musei Apulensis 1, Alba Iulia, 49-61.
- Furmánek V., Veliačik L., Vlădar J.
- 1991 *Slovensko v dobe bronzovej*, Bratislava.
- Gajewski L.
- 1959 *Sprawozdanie z prac badawczych, prowadzonych w 1957 r. w Igołomii, pow. Proszowice, i okolicy*, Sprawozdania Archeologiczne 8, 17-44.
- Garašanin D.
- 1996 *Zu den Problemen der Gruppe Donja Brnjica-Gornja Stražava auf dem mittleren Balkan*, [w:] N. Tasić (red.), *The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millenium BC*, Belgrad-Vršač, 219-226.
- Garašanin M.
- 1959 *Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien. Überblick über den Stand der Forschung 1958*, Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 39 (1958), 51-130.
- 1983 *Period polja sa urnama Vojvodine*, [w:] *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, 4, Bronzono doba, Sarajevo, 668-684.
- 1996 *Die kulturelle und chronologische Stellung der Mediana-Gruppe*, [w:] N. Tasić (red.), *The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millenium BC*, Belgrad-Vršač, 201-218.

- Gawlik A., Godlewski P.
 2006 *Ein Bericht von den Ausgrabungen an der Fundstelle 1 in Witów, Gde. Koszyce in der Saison 2002-2003, Recherches Archeologiques de 1999-2003*, 113-118.
- Gedl M.
 1982 *Periodyzacja i chronologia kultury łużyckiej w zachodniej Małopolsce*, [w:] M. Gedl (red.), *Południowa strefa kultury łużyckiej i powiązania tej kultury z południem*, Kraków-Przemyśl, 11-33.
- Georgiev G. I.
 1982 *Die Erforschung der Bronzezeit in Nordwestbulgarien*, [w:] B. Hänsel (red.), *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.*, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 1, Berlin, 187-202.
 1983 *Das Anfangsstadium der Früheisenzeit (12.-9. Jh. v.u.Z.) in Südost - und Nordostbulgarien*, [w:] S. Deger-Jalkotzy, *Griechenland, die Ägäis und die Levante während der „Dark Ages“ vom 12. bis zum 9. Jh. v. Chr.*, Wien, 259-268.
- Grammenos D.
 1982 *Bronzezeitliche Forschungen in Ostmakedonien*, [w:] B. Hänsel (red.), *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.*, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 1, Berlin, 89-98.
- Gumă M.
 1993 *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*, Bibliotheca Thracologica 4, București.
 1995 *The End of the Bronze Age and the Beginning of the Early Iron Age in South-Western Romania, Western Serbia and North-Western Bulgaria. A Short Review*, Thraco-Dacica 16, 99-137.
- Hänsel B.
 1968 *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken*, Beiträge zur ur - und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes 7-8, Bonn.
 1976 *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau*, Beiträge zur ur - und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes 16, Bonn.
 1981 *Lausitzer Invasion in Nordgriechenland?*, [w:] *Beiträge zur Ur - und Frühgeschichte I - Festschrift von W. Coblenz*, Arbeits - und Forschungsberichte Dresden, Beiheft 16, Berlin, 207-223.
 1989 *Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze - und Eisenzeit Makedoniens 1975-1979. Die Grabung und die Baubefunde*, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 7, Berlin.
- Hellebrandt M.
 1990 *Az Igrici kerámiadepot*, Communicationes Archaeologicae Hungariae 1990, 93-111.
- Heurtley W. A.
 1939 *Prehistoric Macedonia. An Archaeological Reconnaissance of Greek Macedonia (West of the Struma) in the Neolithic, Bronze, and Early Iron Ages*, Cambridge.
- Heußner B., Müller R., Neubert A., Teichtert M., Wagner K.
 1995 *Ein Gräberfeld der jüngeren Bronzezeit in Melscheide, Ldkr. Wittenberg*, Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte 77, 177-273.
- Hochstetter A.
 1982 *Spätbronzezeitliches und früheisenzeitliches Formengut in Makedonien und im Balkanraum*, [w:] B. Hänsel (red.), *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.*, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 1, Berlin, 99-118.
 1984 *Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze - und Eisenzeit Makedoniens 1975-1979. Die handgemachte Keramik, Schichten 19 bis 1*, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 3, Berlin.
- Horedt K.
 1966 *Așezarea fortificată din perioada tirzie a bronzului de la Sighetul Marmației, Baia Mare*.
 1967 *Probleme der jungbronzezeitlichen Keramik in Transsilvanien*, Acta Archaeologica Carpathica 9, 5-28.
 1981 *Eine Befestigte Siedlung der älteren Hallstattzeit bei Voivodeni in Siebenbürgen*, [w:] *Beiträge zur Ur - und Frühgeschichte (Coblenz-Festschrift)*, 1, Arbeits - und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege 16, 225-236.
- Iconomu C., Piu C.
 1992 *Un mormint din prima epocă a fierului descoperit la Iași*, Arheologia Moldovei 15, 177-180.
- Iconomu C., Șovan O.-L.
 1999 *Noi descoperiri arheologice de culturii Corlațeni-Chișinău la Mihălășeni, jud. Botoșani*, Arheologia Moldovei 20, 13-25.
- Iconomu C., Tanasachi M.
 1992 *Descoperirile arheologice din necropola hallstattiană timpurie de la Cotu Morii-Jași*, Arheologia Moldovei 15, 23-44.
- Jevtić M.
 1983 *Keramika starijeg gvozdenog doba na centralnobalkanskom području*, Univerzitet u Beogradu, Centar za arheološka istraživanja 2, Beograd.
 1984 *Ušće Slatinske reke*, Đerdapske sveske 2, 181-185.
- Jevtić M., Vukmanović M.
 1996 *Late Bronze and Early Iron Ages In the Danube Valley from V. Gradište down to Prahovo*, [w:] N. Tasić (red.), *The Yugoslav Danube Basin*

- and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium BC*, Belgrad-Vršac, 283-293.
- Jilková E.
1961 *Piliňské pohřebiště Barca II a jeho časové a kulturní horizonty*, SlovArch 9, 69-106.
- Jovanović B., Janković I.
1996 *Die Keramik der Nekropole der Paraćin-Kultur – Trnjane bei Bor*, [w:] N. Tasić (red.), *The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium BC*, Belgrad-Vršac, 185-199.
- Kacsó C.
1975 *Contributions à la connaissance de la culture de Suci de Sus à la lumière des recherches faites à Lăpuș*, Dacia 19, 45-68.
1990 *Bronzul târziu în nord-vestul României*, Symposia Thracologica 8, Satu Mare-Carei, 41-50.
1990a *Contribuții la cunoașterea Bronzului târziu din nordul Transilvaniei. Cercetările de la Libotin*, Thraco-Dacica 11, 79-98.
2001 *Zur chronologischen und kulturellen Stellung des Hügelgräberfeldes von Lăpuș*, [w:] C. Kacsó (red.), *Der nordkarpatische Raum in der Bronzezeit*, Bibliotheca Marmatia 1, Baia Mare, 231-278.
- Kemenczei T.
1965 *A pilinyi kultúra tagolása*, Archaeologiai Értesítő 92, 3-26.
1966 *A Jászberény-Cserőhalmi későbronzkori temető*, Archaeologiai Értesítő 93, 65-97.
1971 *A Gáva kultúra leletei a Miskolci múzeumban*, A Miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve 10, 31-86.
1975 *Zur Verbreitung der spätbronzezeitlichen Urnenfelderkultur östlich der Donau*, Folia Archaeologica 26, 45-70.
1982 *Die Gáva-Kultur*, [w:] M. Gedl (red.), *Południowa strefa kultury łużyckiej i powiązania tej kultury z południem*, Kraków-Przemyśl, 275-285.
1984 *Die Spätbronzezeit Nordostungarns*, Archaeologia Hungarica 51, Budapest.
1989 *Bemerkungen zur Chronologie der spätbronzezeitlichen Grabfunde im Donau-Theiß Zwischenstromgebiet*, Communicationes Archaeologicae Hungariae 1989, 73-96.
1991 *A Pécska/Pecica második bronzélet*, Folia Archaeologica 42, 27-48.
- Kitanoski B.
1980 *Praistorisko keramičko depo od Varoš vo Prilep, Macedoniae* Acta Archaeologica 6, 21-36.
- Kobal' J.V.
1992 *Lužické elementy v archeologických kul'turach konca bronzového – načala ranneželezného vekov Zakarpat'ja*, [w:] S. Czopek (red.), *Ziemia polskie we wczesnej epoce żelaza i ich powiązania z innymi terenami*, Rzeszów, 173-182.
- Kogus A.
1982 *Zespół osadniczy ludności kultury łużyckiej w Krakowie-Pleszowie (Nowa Huta)*, [w:] M. Gedl (red.), *Południowa strefa kultury łużyckiej i powiązania tej kultury z południem*, Kraków-Przemyśl, 335-349.
1984 *Osada kultury łużyckiej w Nowej Hucie-Pleszowie (Część I. Katalog materiałów z badań prowadzonych w latach 1954-1971)*, MANH 8, 7-123.
1985 *Osada kultury łużyckiej w Nowej Hucie-Pleszowie (Część II. Katalog materiałów z badań prowadzonych w latach 1955-1978)*, MANH 9, 7-88.
- Koledin J.
2003 *Ostava bronzanih predmeta iz Hetina*, Rad Muzeja Vojvodine 43-45 (2001-2003), 29-40.
- Kossinna G.
1911 *Die Herkunft der Germanen: zur Methode der Siedlungsarchäologie*, Mannus Bibliothek 6, Würzburg.
- Kőszegi F.
1988 *A Dunától története a későbronzkorban*, BTM Mőhely 1, Budapest.
- Koukoulis-Chrysanthaki Ch.
1982 *Late Bronze Age in Eastern Macedonia*, [w:] A. Fol (red.), *Semaines philippolitaines de l'histoire et de la culture thrace – Plovdiv, Thracia Praehistorica, Supplementum Pulpudeva* 3, 231-258.
- Kovács T.
1967 *Eastern Connections of North-Eastern Hungary in the Late Bronze Age*, Folia Archaeologica 18, 27-58.
- Krstić D.
1986 *Vajuga-Korbovo, Đerdapske sveske* 3, 148-167.
1992 *Praistorijske nekropole u Gornjoj Stražavi*, Zbornik Narodnog Muzeja 14/1, 231-249.
- Krušel'nickaja L. I.
1979 *Studien zur Besiedlung der ukrainischen Karpaten und des Karpatenvorlandes zu Beginn der Eisenzeit*, Acta Archaeologica Carpathica 19, 73-96.
1979a *Gräberfeld vom Ende der Bronzezeit in Sopot*, SlovArch 27/2, 291-316.
1985 *Vzaemov'jazki naselennja Prikarpat'ja i Volini z plemenami schidnoï i čentral'noï Evropi (rubiz epoch bronzi i zaliza)*, Kiïv.
- Krušel'nickaja L. I., Maleev Ju. N.
1990 *Plemena kul'tury frakijskogo Galštata*, [w:] *Archeologija Prikarpat'ja, Vol'yni i Zakarpat'ja*, Kiïv, 123-132.
- László A.
1973 *Considerații asupra ceramicii de tip Gáva din Hallstattul timpuriu*, Studii și Cercetări de Istorie Veche 24, 575-609.

- 1976 *Über den Ursprung und die Entwicklung der frühhallstattzeitlichen Kulturen in der Moldau, Thraco-Dacica* 1, 89-98.
- 1984 *Zu den Beziehungen zwischen der oberen Theissgegend und dem nord-östlichen ausser-karpatischen Raum in der älteren Hallstattzeit. Eine neue Gruppe der Gáva-Holíhrady Kultur in der Suceava-Hochebene*, [w:] *Hallstatt Kolloquium Veszprém*, Mitteilungen Archäologisches Instituts 3, Budapest, 149-163, 389-393.
- 1994 *Începuturile epocii fierului la est de Carpați. Culturile Gáva-Holíhrady și Corlăteni-Chișinău pe teritoriul Moldovei*, Bibliotheca Thracologica 6, București.
- Lehmpfuhl R., Heeb B., Szentmiklosi A.
- 2019 *The genesis of the fortification of Cornești-Iacuri near the Mureș Lower Course (Romanian Banat) – a phase model of the chronology of the settlement and fortification structures*, [w:] S. Hansen, R. Krause (red.), *Bronze Age Fortresses in Europe. Proceedings of the Second International LOEWE Conference, 9-13 October 2017 in Alba Iulia, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 335, Prähistorische Konfliktforschung 3, Bonn 2019, 253-278.
- Letica Z.
- 1981 *Peșter u bronzano i gvozdeno doba*, Starinar 32, 9-17.
- 1984 *Male Livadice*, Starinar 23/24, 183-186.
- Levički O.
- 1992 *La situation culturelle et historique dans l'espace carpatho-dniestrien a l'époque du Hallstatt*, Symposia Thracologica 9, Bibliotheca Thracologica 2, București, 119-121.
- 1993 *Bronzovyje izdelija rannegal'statskoj kul'tury s kannelirovannoj keramikoj vostočno-karpat'sko regiona*, Revista Arheologică 1, 54-82.
- 1994 *Cultura Hallstattului canelat la răsărit de Carpați*, Bibliotheca Thracologica 4, București.
- 1994a *Culturi din epoca hallstattului timpuriu și mijlociu*, Thraco-Dacica 15, 159-214.
- Maleev J. N.
- 1988 *Trackie grodziska okresu halsztackiego na północno-wschodnim Podkarpaciu*, Acta Archaeologica Carpathica 27, 95-116.
- Marta L.
- 2003 *Eine Bronzefibel vom Typ Unter-Radl aus der frühhallstattzeitlichen Siedlung von Porumbenii Mari (Kreis Harghita)*, [w:] C. Kacsó (red.), *Bronzezeitliche Kulturerscheinungen im Karpatischen Raum. Die Beziehungen zu den Benachbarten Gebieten*, Bibliotheca Marmatia 2, Baia Mare, 353-360.
- Medeleț F.
- 1991 *O locuință hallstattiană de la Remetea Mare – "Gomila lui Gabor" (jud. Timiș)*, Thraco-Dacica 12, 63-83.
- 1993 *L'aspect culturel Remetea Mare (Hallstatt ancien)*, [w:] *Actes du XIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques* 3, Bratislava, 136-139.
- Medović P.
- 1989 *Kanelovana keramika prelaznog perioda u Vojvodini*, Rad Vojvodanskich Muzeja 31, 45-57.
- 1991 *Die Eisenzeitliche Besiedlung und ihre Funde*, [w:] *Vorbericht über die jugoslawisch-deutschen Ausgrabungen in der Stellung von Feudvar bei Mošorin von 1986-1990*, Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 72, 144-151.
- Meljukova A. I.
- 1961 *Kul'tury predskifskogo perioda v lesostepnoj Moldavii*, [w:] *Pamjatniki èpochi bronzы i rannego železa v severnom pričernomor'e*, Materialy i Issledovannja po Archeologii SSSR 96, 5-52.
- Mitreviski D.
- 1993 *A Brnjica Type Necropolis near Skopje*, Starinar 43/44, 115-124.
- 1997 *New Aspects of the Bronze Age Sites on the Northern Periphery of the Mycenaean World*, [w:] B. Hänsel (red.), *Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas. Die Bronzezeit: das erste goldene Zeitalter Europas*, Kiel, 449-456.
- Molloy B., Jovanović D., Mirković-Marić N., Marić M., Mertl P., Milašnović L.
- 2017 *The Late Bronze Age fortification of Gradište Idjoš in the regional context*, [w:] B. Heeb, A. Szentmiklosi, R. Krause, M. Wemhoff (red.), *Fortifications: Rise and Fall of Defended Sites in the Late Bronze and Early Iron Age of South-East Europe. Internat. Konferenz Timisoara 11. bis 13. November 2015. Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte* 20, Berlin 2017, 161-172.
- Morintz S.
- 1978 *Contribuții arheologice la istoria Tracilor timpurii I. Epoca bronzului în spațiul carpa-to-balcanic*, Biblioteca de Archeologie 34, București.
- Morintz S., Roman P.
- 1969 *Un nou group hallstattian timpuriu în sud-vestul României – Insula Banului*, Studii și Cercetări de Istorie Veche 20, 393-423.
- Moscalu E.
- 1976 *Die frühhallstattzeitlichen Gräber von Meri (Gem. Vedeia, Kr. Teleorman)*, Thraco-Dacica 1, 77-86.
- 1981 *Problèmes concernant la culture thraco-gète d'Olténie*, Dacia 25, 343-347.
- Motzoi-Chicideanu I.
- 2001 *Ein neuer Fund vom Beginn der Hallstattzeit aus der Kleinen Walachei*, Dacia 43-45 (1999-2001), 197-229.

- Mozsolics A.
1942 *Zur Frage der Schnurkeramik in Ungarn*, Wiener Prähistorische Zeitschrift 29, 30-50.
1957 *Archäologische Beiträge zur Geschichte des Grossen Wanderung*, Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 8 (1958), 119-156.
- Muscă T.I.
1980 *Interpretări arheologice*, Apulum 18, 67-80.
- Nebelsick L. D.
1994 *Den Übergang von den Urnenfelder - zur Hallstattzeit am nördlichen Ostalpenrand und im nördlichen Transdanubien*, [w:] P. Schauer (red.), *Archäologische Untersuchungen zum Übergang von der Bronze - zur Eisenzeit zwischen Nordsee und Kaukasus*, Regensburger Beiträge zur prähistorischen Archäologie 1, Regensburg, 307-363.
- Németi I.
1982 *Descoperiri de la începutul Hallstatt-ului în zona Careiului*, Satu Mare Studii și Comunicări 5-6 (1981-1982), 45-58.
1990 *Contribuții la cunoașterea sfârșitului epoci bronzului din nord-vestul României*, Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie 41, 19-54.
- Nestor I.
1933 *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 22 (1932), 11-181.
1952 *Șantierul valea Jijiei*, SCIV 3, 19-119.
- Palincaș N.
1996 *Valorificarea arheologică a probelor 14C din fortificația aparținând bronzului târziu de la Popești (jud. Giurgiu)*, Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie 47, 239-295.
2005 *Zur chronologischen Stellung der Kannelierten (Vor-Basarabi-) Keramik von Popești*, Dacia 48/49 (2004-2005), 55-64.
- Pankau C.
2004 *Die älterhallstattzeitliche Keramik aus Mediaș/Siebenbürgen*, Universitätsforschungen zur prähistorische Archäologie 109, Bonn.
- Pap L.
1998 *Nalazište poznog bronzanog doba kod motela Poloj u blizini Bačke Palanke*, Rad Muzeja Vojvodine 40, 25-38.
- Pare C.F.E.
1999 *Beiträge zum Übergang von der Bronze - zur Eisenzeit in Mitteleuropa I*, Jahrbuch des Römisch-Germanisches Zentralmuseums 45/1, 293-433.
- Patek E.
1961 *Die Siedlung und das Gräberfeld von Neszmély*, Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 13, 33-82.
- Paulik J.
1968 *K problematike východného Slovenska v mladšej dobe bronzovej*, Zborník Slovenského národného múzea 62, História 8, 3-43.
- Peroni R.
1995 *Stand und Aufgaben der Urnenfelderforschung in Italien*, [w:] *Beiträge zur Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen*, Römisch-Germanischen Zentralmuseum, Monographien, 35, Bonn, 225-237.
- Petre G. I.
1980 *Contributions à l'étude de la fin du Bronze et du commencement du Hallstatt dans le nord-est de l'Olténie*, [w:] *Actes du IIe Congrès International de Tracologie*. 1, București, 137-142.
- Petrescu-Dimbovița M.
1964 *Date noi relativ la descoperirile de obiecte de bronz de la sfârșitul epocii bronzului și începutul Hallstatt-ului din Moldova*, Arheologia Moldovei 2/3, 251-272.
1977 *Depozitele de bronzuri din România*, Biblioteca de Arheologie, București.
1988 *Certaines considérations sur quelques problèmes du Hallstatt de l'espace carpato-danubien-pontique d'après les données des recherches récentes*, SlovArch 36, 175-188.
1995 *Les contributions de I. Nestor concernant le problème des liaisons de l'espace carpato-danubien-pontique avec le nord de l'Italie à l'âge du bronze et au début du Hallstatt ancien*, Dacia 38/39 (1994/95), 41-53.
- Pieróg I.
2002 *Osada kultury łużyckiej na stanowisku 18 w Krakowie-Nowej Hucie-Pleszowie*, MANH 23, 39-73.
- Plesl E.
1977 *Die Bronze - und Hallstattzeit Böhmens und ihre Wechselbeziehungen zum Süden der DDR*, Arbeits - und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege 22, 225-236.
- Przybyła M. S.
2005 *Die spätbronzezeitlichen Inventare mit kannelierter Keramik in westlichem Klempolen und ihre Verbindungen mit südlichem Teil des Karpatenbeckens*, Slov.Arch. 53/2, 219-236.
2007 *Mittel - und Südosteuropa in der zweiten Hälfte des 12. Jh. v. Chr. - die Klimakrise von 1159-1141 BC und deren Widerspiegelung im Fundmaterial - Europa Środkowa i południowo-wschodnia w 2 połowie XII w. przed Chr. - kryzys klimatyczny lat 1159-1141 BC i jego odbicie w zapisie źródeł archeologicznych*, Sprawozdania Archeologiczne 58 (2006), 21-92.
2009 *Intercultural contacts in the Western Carpathians area at the turn of the 2nd and 1st millennia BC*, Warszawa 2009.

- 2010 *Pottery analyses as the basis for studying migrations. The case of Danubian pottery groups from the end of 2nd millennium BC.*, [w:] K. Dziegielewski, M. S. Przybyła, A. Gawlik (red.), *Migrations in Bronze and Early Iron Age Europe*, Prace Archeologiczne 63, Kraków 2010, 87-104.
- 2017 *The formation and breakdown of the Carpathian social networks - a discussion on the archaeological record from the Bronze Age Upper Vistula river*, [w:] P. Urbanczyk (red.), *The Past Societies. Polish lands from the first evidence of human presence to the Early Middle Age*, tom 3 (2000-500 BC), Warszawa, 188-262.
- Rachwaniec A.
- 1985 *Materiały archeologiczne ze starszego okresu epoki brązu oraz kultury łużyckiej z rejonu Kopca Wandy w Nowej Hucie-Mogile*, MANH 9, 89-191.
- Radu O.
- 1973 *Cu privire la necropola de la Cruceni (jud. Timiș)*, Studii și Cercetări de Istorie Veche 23, 503-520.
- Šalganova T.
- 1994 *Das Auftreten der kannelierten Keramik und der Übergang von der Spätbronzezeit zur frühen Eisenzeit in Nordwestbulgarien*, [w:] H. Ciugudian, N. Boroffka (red.), *The Early Hallstatt Period (1200-700 B.C.) in South-Eastern Europe*, Bibliotheca Musei Apulensis 1, Alba Iulia, 185-195.
- Šimić J.
- 1994 *Early Hallstatt Horizon in north-eastern Slavonia*, [w:] H. Ciugudian, N. Boroffka (red.), *The Early Hallstatt Period (1200-700 BC) in south-eastern Europe*, Bibliotheca Musei Apulensis 1, Alba Iulia, 197-218.
- Sladić M.
- 1986 *Kula pres de Mihajlovac - Un site prehistorique*, Đerdapske sveske 3, 432-442.
- Smirnova G. I.
- 1966 *Gal'statskie gorodiša v Zakarpat'e*, SlovArch 14/2, 397-410.
- 1969 *Poselenie Magala - pamjatnik drevnefrankijskoj kultury v Prikarpat'e (vtoraj polovina XI-II-seredina VII v. do n.e.)*, [w:] *Drevnie Frakijcy v severnom Pričernomor'e*, Materiali i issledovanija po archeologii SSSR 150, 7-34.
- 1973 *Pozdnegoligradskij mogilnik u s. Ostriča (Magaljanskaja) na Bukovine*, Archeologičeskij Sbornik 15, 7-11.
- 1974 *Complexele de tip Gáva-Holihady o comunitate cultural-istorică*, Studii și Cercetări de Istorie Veche 25, 359-380.
- 1990 *Pamjatniki tipa Kišinev-Korlaten' v dnes-tro-siretskom meždureč'e i grupa Belegiš II v jugoslavskom podunav'e*, Archeologičeskij Sbornik 30, 20-33.
- 1993 *Zur Frage der thrakischen und illyrischen Komponenten in der Frühhallstattkultur des Vorkarpatenraums*, Thraco-Dacica 14, 91-99.
- Sochacki Z.
- 1975 *Nowość! Kultura Gáva pod Krakowem*, Z Otchłani Wieków 41, 8-14.
- Stratan I., Vulpe A.
- 1977 *Der Hügel von Susani*, Praehistorische Zeitschrift 52, 28-60.
- Stojić M.
- 1994 *Le bassin de la Morava entre 1200 et 700 avant J. C.*, [w:] H. Ciugudean, N. Boroffka (red.), *The Early Hallstatt Period (1200-700 B.C.) in South-Eastern Europe*, Alba Iulia, 219-230.
- 1996 *Le bassin de la Morava a l'age de bronze et a la periode de transition de l'age de bronze a celui de fer*, [w:] N. Tasić (red.), *The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millenium BC*, Belgrad-Vrsac, 247-256.
- 2000 *The Brnijica Cultural Group in the South Morava Basin. Genesis, Development and Chronology*, Starinar 50, 9-59.
- Szabó G. V.
- 1996 *A Csorva-csoport és Gáva-kultúra kutatásának problémái néhány Csongrád megyei leletegyüttes alapján*, A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Studia Archaeologica 2, 9-109.
- 2004 *Ház, településszerkezet a késő bronzkori (BD, HA, HB periódus) Tisza-vidéken*, [w:] *ΜΩΜΟΣ II. Ōskoros Kutarók II. Ōsszejövetelének konferenciakötete*, Debrecen, 137-170.
- 2004a *A Tiszacsegei edénydepó. Újabb adatok a Tisza-vidéki késő bronzkori edénydeponálás szokásához*, A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Studia Archaeologica 10, 81-113.
- Székely Z.
- 1966 *Beiträge zur Kenntnis der Frühhallstattzeit und zum Gebrauch des Eisens in Rumänien*, Dacia 10, 209-219.
- Szentmiklosi A., Heeb B. S., Heeb J., Harding A., Krause R.
- 2011 *Cornești-Iacuri - a Bronze Age town in the Romanian Banat?*, Antiquity 85, 819-883.
- Tasić N.
- 1974 *Bronzano doba*, [w:] *Praistorija Vojvodine*, Novi Sad, 185-256.
- 1988 *Bronze - und ältere Eisenzeit auf Gomolava*, [w:] N. Tasić, J. Petrović (red.), *Gomolava. Chronologie und Stratigraphie der vorgeschichtlichen und antiken Kulturen der Donauniederung und Südosteuropas*, Novi Sad, 47-58.
- 1989 *Mittlere Bronzezeit im jugoslawischen Donauraum*, Godišnjak. Centar za balkanološka ispitivanja 25, 91-101.

- 1993 *Die Verbindungen zwischen den spätbronzezeitlichen Kulturen in den Südkarpaten und im Donaugebiet*, Banatica 12, 85-90.
- 1997 *Einige Fragen über die Chronologie und Genese der Brnjica-Kultur*, [w:] M. Garašanin et al. (red.), *Antidoron. Dragoslavo Srežović completis LXV annis ab amicis collegis discipulis oblatum*, Belgrade, 285-299.
- 1999 *Die „Gáva“-Kultur im Raum des Eisernen Tores I und II*, Thraco-Dacica 20, 127-133.
- 2002 *Metallfunde in der Brnjica-Kultur und das Problem des mykenischen Imports*, [w:] *Studies of the Ancient World in Honour of Mária Novotná*, Anodos 2, 315-323.
- Todorović J.
- 1977 *Praistorijska Karaburma II – nekropola bronzanog doba*, Dissertationes et Monographiae 19, Mnografije, 4, Beograd.
- Tončeva G.
- 1980 *Chronologie du Hallstatt ancien dans Bulgarie de nord-est*, Sofia.
- Trbuhović V.
- 1961 *Praistorijska nekropola u Belegišu*, Starinar 11, 163-180.
- 1968 *Problemi porekla i datovanja bronzanog doba u Srbiji*, Arheološki Institut – Posebna Izdanja 6, Beograd.
- Trogmayer O.
- 1963 *Beiträge zur Spätbronzezeit des südlichen Teils der Ungarischen Tiefebene*, Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 15, 85-122.
- Uzelac J.
- 1996 *Bronze Age in the South of the Yugoslavian Banat*, [w:] N. Tasić (red.), *The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium BC*, Belgrad-Vršac, 23-43.
- Vasić R.
- 1984 *Hajdučka Vodenica*, Starinar 23/24, 63-64.
- 1995 *Gütertausch und Fernbeziehungen im früheisenzeitlichen Serbien*, [w:] B. Hänsel (red.), *Handel, Tausch und Verkehr im Bronze – und Früheisenzeitlichen Südosteuropa*, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 11, München-Berlin, 349-362.
- Vasiliev V.
- 1992 *Probleme privind cronologia epocii hallstattiene în aria intracarpatică a României (III)*, Ephemeris Napocensis 2, 19-26.
- 1994 *Despre câteva opinii referitoare la cronologia primei epoci a fierului în Transilvania*, Acta Musei Napocensis 31, 36-47.
- 1995 *Fortifications de refuge et établissements fortifiés du premier âge du fer en Transylvanie*, Bibliotheca Thracologica 12, Bucarest.
- 1995a *Les recherches consacrées au Premier âge du fer en Transylvanie. Résultats et problèmes*, Thraco-Dacica 16, 93-98.
- Vasiliev V., Aldea I. A., Ciugudean H.
- 1991 *Civilizația dacică timpurie în aria intracarpatică a României. Contribuții arheologice: așezarea fortificată de la Teleac*, Cluj-Napoca.
- Vukmanović M.
- 1983 *Novi nalazi fibule tipa „Peschiera“ na Đerdapu*, Zbornik radova Narodnog muzeja 11, 43-47.
- Vukmanović M., Popović P.
- 1986 *Recherches archéologiques sur la localité pres de Mala Vrbica, Đerdapske sveske 3*, 7-26.
- Vulpe A.
- 1965 *Zur mittleren Hallstattzeit in Rumänien (die Basarabikultur)*, Dacia 9, 105-132.
- 1977 *Zur Chronologie der Ferigile-Gruppe*, Dacia 21, 81-111.
- 1990 *Die Kurzschwerter, Dolche und Streitmesser der Hallstattzeit in Rumänien*, Prähistorische Bronzefunde, VI, 9, München.
- 2005 *50 Years of Systematic Archaeological Excavations at the Pre – and Protohistoric Site at Popești*, Dacia 48/49, 19-37.
- Vulpe A., Veselovschi-Bușilă V.
- 1967 *Date na privind periodizarea culturii Tei și cunoașterea culturii Basarabi (Săpăturile de la Novaci, 1961)*, Studii și Cercetări de Istorie Veche 18, 83-112.
- Wardle K. A.
- 1980 *Excavations at Assiros, 1975-9. A settlement site in Central Macedonia and its significance for the prehistory of South-East Europe*, The Annual of the British School at Athens 75, 229-265.
- Woźniak Z.
- 1968 *Pierwsze tysiąclecie p.n.e. w Małopolsce*, [w:] *Archeologia i numizmatyka*, cz. 2, Archeologia, Kraków, 11-19.
- Zaharia E.
- 1965 *Remarques sur le Hallstatt ancien de Transylvanie. Fouilles et trouvailles de Mediaș 1958*, Dacia 9, 83-104.
- Zaharia E., Morintz S.
- 1965 *Cercetarea hallstattului timpuriu în România*, Studii și Cercetări de Istorie Veche 16, 451-462.
- Zatukál J., Zatukál E.
- 1937 *Adatok Podkarpatszka Rusz praehistoriájához*, Mukačevo.

MARCIN S. PRZYBYŁA

*The urns of the Villanova, Gáva and Belegiš type and koinè of fluted ceramics –
a draft from the history of archaeological taxonomy*
Summary

The aim of the paper is to present the history of research on the cultural taxonomy of the Late Bronze Age in the Carpathian Basin and neighboring areas. In particular, I discuss the concepts of Gáva and Belegiš cultures/pottery styles, showing to what extent these terms changed their meaning over time and

became ambiguous. I also argue why finds of foreign pottery from the area of western Małopolska should be rather attributed to the second of the cultural traditions mentioned here.

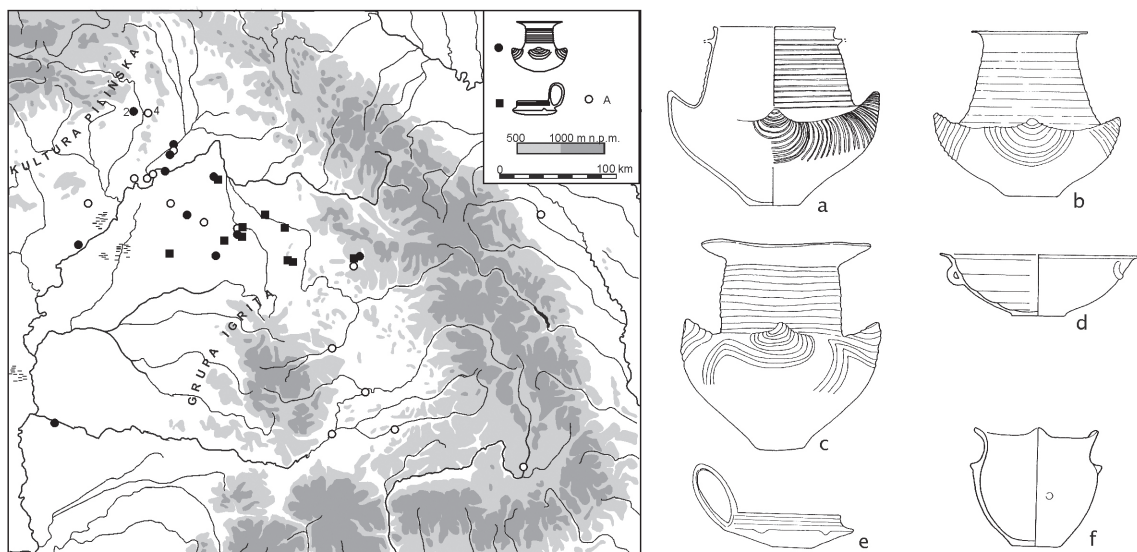
Translated by M. S. Przybyła

Ryc. 1. Naczynie z przejściowej fazy Belegiš I/II z Ilandža o jasnobrunatnej barwie z czarną „chmurką” poniżej krawędzi (a) oraz waza z Nagykaló o typowym dla kultury Gáva skonstrastowanym zabawieniu powierzchni (b), fot. M. S. Przybyła, zabytki w zbiorach Muzej Vojvodine, Novi Sad oraz Jóna András Múzeum, Nyiregyhaza

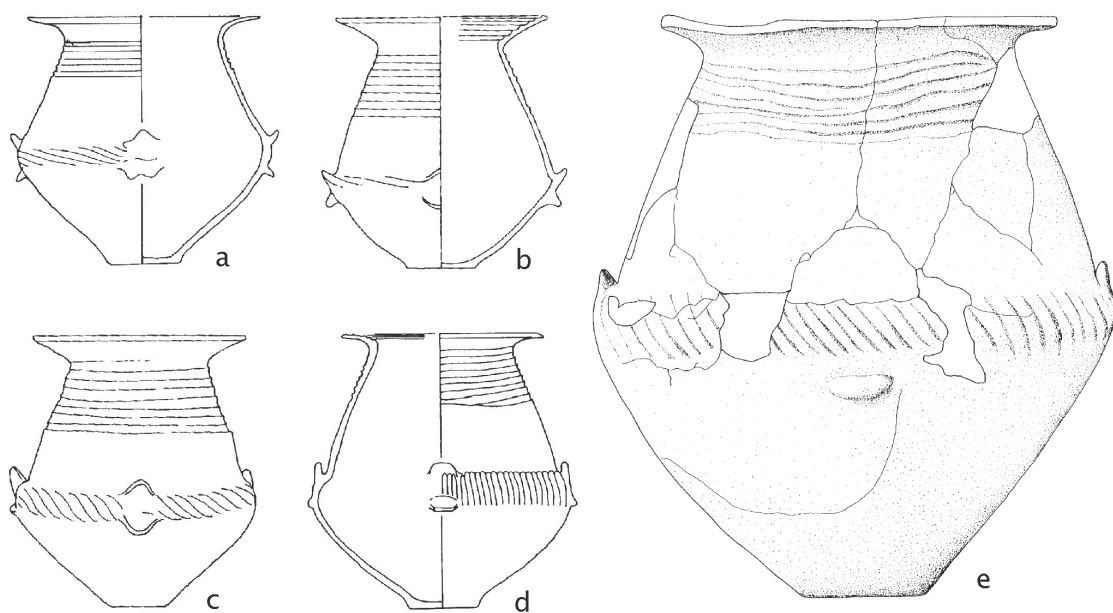
Fig. 1. Vessel of light brownish color with a black “cloud” below the edge dated to the transitional phase Belegiš I/II from Ilandža (a), vase from Nagykaló with contrasted coloration of its surface typical of the Gáva culture (b).

Photos by: M. S. Przybyła, artefacts from the collection of Muzej Vojvodine, Novi Sad and Jóna András Múzeum, Nyiregyhaza

Ryc. 2. Zasięg występowania oraz przewodne formy ceramiki stylu Gáva, A - znaleziska guzów dekorowanych kanelurami (za Przybyła 2009, tam literatura źródłowa i spis stanowisk)

Fig. 2. The extent and typical forms of pottery of the Gáva style, A - findings of knobs decorated with flutings (after: Przybyła 2009 - source literature and list of sites in volume)

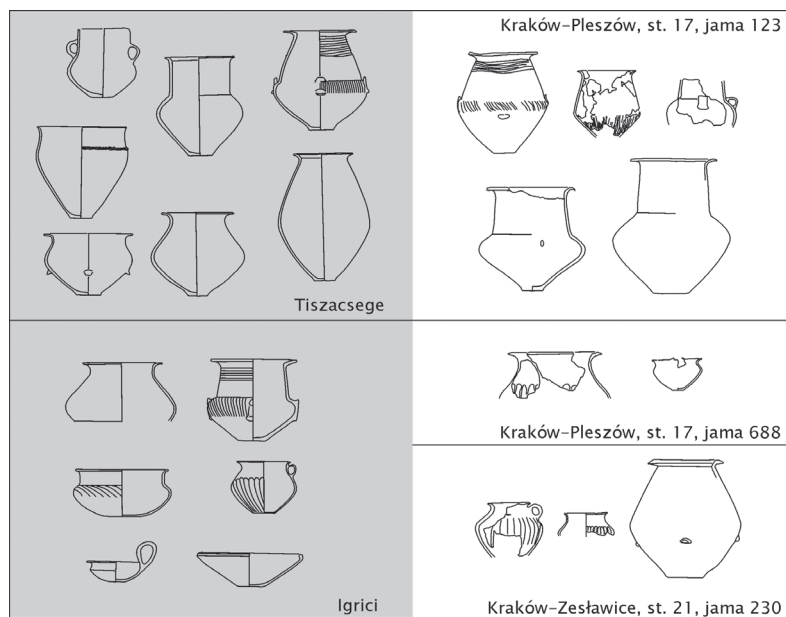
Ryc. 3. Dwustożkowate wazy stylu Belegiš II z różnych stref jego występowania: a - Opowo (Banat), b - Vajuga-Pesak (rejon Żelaznej Bramy), c - Trifești (Mołdawia), d - Tiszacsege (dorzecze środkowej Cisy), e - Nowa Huta-Pleszów (wg Bukvić 2000; Vasić 1995; Levički 1994; Szabó 2004; Bazielić 1984)

Fig. 3. Biconical vases of the Belegiš II style from various zones of its existence: a - Opowo (Banat), b - Vajuga-Pesak (region of Iron Gates in Hungary), c - Trifești (Moldova), d - Tiszacsege (the central Tisza river basin), e - Nowa Huta-Pleszów (according to: Bukvić 2000; Vasić 1995; Levički 1994; Szabó 2004; Bazielić 1984)

	A	B	C
Syrmia i Sławonia			
Banat			
Nizina Wołoska			
Moldawia			

Ryc. 4. Zestawienie trzech przewodnich form naczyń stylu Belegiš II spotykanych na stanowiskach z zachodniej Małopolski: waz dwustożkowatych (A), mis z brzegiem zagiętym do środka i dekoracją przy krawędzi (C) oraz naczyń ze żłobkowanymi lub tordowanymi uchami, w czterech regionach występowania tego stylu w dorzeczu środkowego i dolnego Dunaju (za Przybyła 2009, tam lit. źródłowa)

Fig. 4. Juxtaposition of three guiding forms of vessels of the Belegiš II style from sites in western Lesser Poland: biconical vases (A), bowls with a rim splayed inwards decorated by the edge (C) and vessels with handles ornamented with grooves or corrugated, in four regions of this style occurrence in the central and lower Danube river basin (after: Przybyła 2009 – source literature in volume)

Ryc. 5. Porównanie wybranych inwentarzy ze stanowisk w Pleszowie i Zesławicach (wg Bazielińskich 1978; 1982) z depozytami ceramicznymi z Tiszacsege i Igrici (Hellebrandt 1990; Szabó 2004)

Fig. 5. Comparison of selected inventories from sites in Pleszów and Zesławice (according to: Bazielińskich 1978; 1982) with pottery deposits from Tiszacsege and Igrici (Hellebrandt 1990; Szabó 2004)

